

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Zdravlje naroda u selima općine Trnovo. Medicinsko-ekološka studija; Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku

Žarković, G. [Grujica]; Radovanović, M. [Miroslav]; Levi, M. [Mario]; Orlić, Djuro [Đuro]

Kovačević, Blagoje

1956

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/c4246e66-31a8-432f-9eba-02a358f67698>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

GRADJA

Knj. II

ODJELJENJE MEDICINSKIH NAUKA

Knj. 1

G. ŽARKOVIĆ, M. RADOVANOVIĆ I M. LEVI

ZDRAVLJE NARODA U SELIMA OPĆINE TRNOVO

MEDICINSKO - EKOLOŠKA STUDIJA

DJURO ORLIĆ

DUBROVAČKE VIJESTI O EPIDEMIJAMA
U BOSNI I HERCEGOVINI U XVII VIJEKU

SARAJEVO
1956

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

GRADJA

Knj. II

ODJELJENJE MEDICINSKIH NAUKA

Knj. 1

G. ŽARKOVIĆ, M. RADOVANOVIĆ I M. LEVI

ZDRAVLJE NARODA U SELIMA OPĆINE TRNOVO

MEDICINSKO - EKOLOŠKA STUDIJA

DJURO ORLIĆ

DUBROVAČKE VIJESTI O EPIDEMIJAMA
U BOSNI I HERCEGOVINI U XVII VIJEKU

SARAJEVO
1956

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

GRADJA

Knj. II

ODJELJENJE MEDICINSKIH NAUKA

Knj. 1

G. ŽARKOVIĆ, M. RADOVANOVIC I M. LEVI

ZDRAVLJE NARODA U SELIMA OPĆINE TRNOVO

MEDICINSKO - EKOLOŠKA STUDIJA

DJURO ORLIC

DUBROVAČKE VIJESTI O EPIDEMIJAMA
U BOSNI I HERCEGOVINI U XVII VIJEKU

SARAJEVO

1956

Urednik
BLAGOJE KOVAČEVIĆ,
redovni član Naučnog društva NR BiH

SADRŽAJ

Strana

<i>1) Gruzica Žarković, Miroslav Radovanović i Mario Levi:</i>	
Zdravlje naroda u selima Općine Trnovo	5—45
<i>2) Djuro Orlić:</i>	
Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku	47—64

Zdravlje naroda u selima Opštine Trnovo

— Medicinsko-ekološka studija —

(Primitljeno na sjednici Odjeljenja medicinskih nauka 13 XII 1955 g.)

I — PREDMET I METOD STUDIJE

Centralni higijenski zavod NRBiH postavio je 1954 g. pred sebe zadatak da kroz više godina prati zdravstveno zbiljanje u nekom tipičnom bosanskom selu. Svrha ovog je dvostruka: 1) upoznati dublje zakonitosti u kretanju zdravlja i bolesti na selu; 2) izučavati uspješnost raznih mjera zdravstvene zaštite provedenih na toj »eksperimentalnoj« teritoriji.

Nakon dužeg traženja odlučeno je da se za ove studije izabere općina Trnovo, u srezu Sarajevo, udaljena od grada oko 30 km. a položena s obadje strane puta Sarajevo — Kalinovik. Stanovništvo općine broji (po popisu iz 1953 g.) 7.835 stanovnika, od čega su 53% Srbi (4.150), a 47% (3.685) nacionalno neopredjeljeni muslimani. Stanovništvo općine živi u 57 razbacanih sela i zaselaka, na nadmorskoj visini između 750 i 1000 metara. Od 57 sela svega njih 7, sa 1700 stanovnika, vezano je za cestu Sarajevo — Kalinovik prolaznim koljskim putem. U ostala sela se može dospjeti jedino pješke ili na konju.

Ograničeni vremenom i sredstvima, mi smo odlučili da u toku mjeseca jula 1954 godine pregledamo 10% stanovništva, po metodu slučajnog stratificiranog uzorka, uzimajući za osnovu jedinicu posmatranja porodicu i nastojeći da u uzorku budu proporcionalno zastupljeni Srbi i muslimani, kao i porodice različitog ekonomskog stanja. Radi toga su, po spiskovima porodica iz pojedinih sela i prema njihovim ekonomskim stanju i etničkoj grupaciji, unapred izabrane porodice koje će biti pregledane. Zbog niza nesavladljivih poteškoća u našem radu (teška pristupačnost nekih sela, odsustvo ili odbijanje saradnje od strane osoba koje je trebalo pregledati) došlo je do naknadnog, iako ne ozbiljnog, mijenjanja u listama planiranih porodica, a udio stanovništva koje smo pregledali smanjio se sa planiranih 10% na 8,6%. Zbog toga se udio Srba u našem uzorku popeo na 62% (prema 53% u ukupnom stanovništvu), a udio muslimana smanjio sa 47% na 38%. Isto tako se, zbog odsustva muškaraca zaposlenih na poljskim radovima ili u industriji, udio žena u uzorku popeo na 61%.

Na Tabeli 1 je prikazana struktura pregledanog stanovništva po dobnim skupinama, po spolu, etničkoj grupaciji i socijalnom sastavu. U klasifikaciji po starosti, obrađujući naše nalaze, mi smo se namjerno ograničili na 5 iznesenih grupa, jer one predstavljaju glavno grupisanje stanovništva ne samo po starosti, nego i po načinu života i sudjelovanju u proizvodnji. Uzorak pokazuje da je stanovništvo bosanskog sela relativno mlado, jer oko polovica stanovništva pada na grupu 0—15 god.

Tab. 1 otkriva dalje da velik dio stanovništva (44%) živi u braku. No ako se odbace djeca i mladež od 0—15 god., onda se vidi da u braku živi preko 85% odraslog stanovništva.

Podaci o socijalnoj strukturi, na istoj tabeli, pokazuju da je proces uvlačenja sela u industrijsku proizvodnju i socijalističku ekonomiku već

TABELA 1

PREGLEDANI UZORAK STANOVNIŠTVA PO DOBNIM SKUPINAMA, POLU, ETNIČKOJ GRUPI, BRAČNOM STANJU I SOCIJALNOM SASTAVU - OPĆINA TRNOVO, 1954 GOD.

THE SURVEYED SAMPLE OF THE POPULATION OF OPĆINA TRNOVO, BY AGE, SEX, ETHNIC GROUP, MARRIAGE AND SOCIAL STATUS, 1954 YEAR

DOBNA SKUPINA AGE GROUP	SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS		UKUPNO TOTAL		SOCIJALNI SASTAV - SOCIAL STATUS																				
	M	Ž	U	M	Ž	U	SRBI SERBS			MUSLIMANI MOSLEMS			UKUPNO TOTAL														
							BRAČNO STANJE MARRITAL STATUS		SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS		SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS		SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS		UKUPNO TOTAL						
	MARRIED		SINGLE		MARRIED		SINGLE		MARRIED		SINGLE		MARRIED		SINGLE		MARRIED		SINGLE								
0-15	99	99	198	60	68	128	159	167	326	-	198	-	128	-	326	149	29	20	57	6	65	-	206	6	94	10	
16-25	15	51	66	16	23	39	31	74	105	39	28	16	23	54	51	51	-	5	10	16	1	22	-	67	1	27	10
26-60	36	98	134	21	44	65	57	142	199	134	-	65	-	199	95	20	19	28	2	35	-	123	2	55	19		
PREKO 60 OVER	13	18	31	4	10	14	17	28	45	31	-	13	1	44	1	3	1	-	9	-	5	-	39	-	6	1	
UKUPNO TOTAL	163	266	429	101	145	246	471	675	203	226	64	152	297	378	325	55	49	110	9	127	-	435	9	100	45		

daleko odmakao. Mi smo sve pregledane porodice klasificirali prema izvorima egzistencije u četiri grupe: one koje žive samo od poljoprivrede (seljaci), one koji žive samo od fizičkog najamnog rada (radnici), one koji žive od najamnog rada i rada na vlastitoj zemlji (seljaci-radnici) i na službenike. 64,5% porodica su bile čisto seljačke, 27% poluproleterske (seljačko-radničke), 7,3% službeničke (lugari, milicija, općinski službenici i sl.) a 1,2% čisto radničke.

Struktura porodica koje smo pregledali bila je po broju članova ovakva: Prosjek veličine porodica u čitavom uzorku je bio $M=6,6$ čla-

nova (Moda=6) sa disperzijom 3,67. Prosjek veličine porodice kod Srba bio je $M=7,2$ članova ($M_0=6$), a disperzija 4.069. Kod musliman veličina porodica je bila manja, $M=5,7$ članova ($M_0=4$), a disperzija 2.865. Dakle, radi se o domaćinstvima koja još uvijek imaju dosta djece, ali su velike porodične zadruge u tom kraju već rijetkost. Najveći prosječni broj žive djece na ženu koja je radala iznosi 4,25.

Metod našeg rada na terenu općine Trnovo bio je sljedeći: prema unaprijed pripremljenim standardnim obrascima i metodama, naša ekipa od 15 članova obilazila je predviđene porodice u pojedinim selima i na licu mjesta vršile su sve planirane preglede, uzimala uzorke za laboratorijske analize i podatke o higijenskim prilikama. U ekipi su bila 3 liječnika i 5 apsolviranih medicinskih studenata, 1 antropolog, a ostali članovi su bili sanitarni tehničari i laboranti. Izuzevši seroreakcije na lues i analize holesterina, koje su vršene u Centralnom antiveričnom dispanzeru, odnosno Centralnom higijenskom zavodu u Sarajevu, svi ostali laboratorijski pregledi su vršeni u našoj terenskoj laboratoriji u selu Trnovu, a kasnija statistička obrada je izvršena u Institutu za higijenu i preventivnu medicinu Medicinskog fakulteta u Sarajevu.

II — ZDRAVLJE STANOVNIŠTVA

Podaci o smrtnosti se odnose na cjelokupno stanovništvo općine Trnovo, jer su izračunati po dokumentaciji matičarske službe, a podaci o morbiditetu se odnose na pregledano stanovništvo, te reprezentiraju cjelokupno stanovništvo samo u okvirima greške vjerovatnoće.

Smrtnost

Opća smrtnost stanovništva općine u 1954 god. je bila 122%. Smrtnost kod Srba je 1954 god. bila 98,5%, a kod muslimana 150%.

Smrtnost dojenčadi iznosila je u 1954 g. 133 na 1.000 živorođene djece. Kod Srba je umrlo 97 dojenčadi na 1.000 živorođene, a kod muslimana 168 na 1.000 živorođene djece.

Dakle, podaci o općoj, kao i o dječijoj smrtnosti ukazuju na to da muslimansko stanovništvo više umire, pa vjerovatno više obolijeva. To nas upućuje na tražanje za uzrocima ove razlike.

Obolijevanje

Iz jedne globalne tabele na kojoj je prikazana prevalencija svih bolesti zatečenih kod pregledanog stanovništva, po dobnim skupinama i nacionalnosti, mi smo, za potrebe ove publikacije, izdvojili samo po deset najviše rasprostranjenih, odn. najvažnijih bolesti.

Naš nalaz je samo fotografija stanja u jednom momentu 1954 g. Naš prikaz ne odražava cjelokupna zdravstvena zbivanja u 1954 g. Prije i poslije našeg pregleda mogle su stanovništvo zadesiti različite kratkotrajne bolesti, koje se, prema tome, uopće nisu mogle pojaviti u našim podacima. To je opći manjak tehnike periodičkih pregleda. Radi toga se danas teži longitudinalnim studijama morbiditeta. Uprkos toga, nalazi iz našeg pregleda su i praktično korisni, naročito za proučavanje epidemiologije kroničnih bolesti.

Na tab. 2 prikazano je 10 glavnih bolesti, za cjelokupno stanovništvo, po etničkim skupinama. Na Tab. 3—8 prikazano je 10 vodećih bolesti za glavne dobne skupine.

Iz ovih tabela očigledne su sljedeće karakteristike obolijevanja stanovništva općine Trnovo:

1) Prema svom apsolutnom broju, onako kako se prezentiraju liječniku u ambulanti, u selima općine Trnovo bolesti su imale sljedeću rang-listu: gušavost (20% stanovništva), adenopatije, rahitis, emfizem pluća, bronhitis, cor pulmonale, konjunktivis, stomatitis, tonsilitis, dermatoze.

Dok su struma, adenopatija, emfizem, plućno srce i bronhitis bili podjednako rasprostranjeni među ovim stanovništvom (te vjerovatno bili izazvani zajedničkim ekološkim faktorima, dotle postoje osjetljive razlike u rasprostranjenosti rahitisa (više kod Srba), konjuktivitisa (više kod muslimana), stomatitisa (mnogo više kod muslimana), tonsilitisa (više kod muslimana) i dermatoze (više kod Srba).

TABELA 2

DESET VOĐEĆIH BOLESTI MEĐU PRÉGLEDA-
NIM STANOVNIŠTVOM NA 1000 STANOVNIKA
SVIH DOBNIH SKUPINA, PO ETNIČKIM GRUPAMA
OPĆINA TRNOVO, 1954 GODINA
TEN LEADING DISEASES AMONG THE SURVEYED
POPULATION, ALL AGES, BY ETHNIC GROUP -
OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR

RB. NO	DIJAGNOZA DIAGNOSIS	UKUPNO TOTAL	SRBI SERBS	MUSLIMANI MOSLEMS
1	STRUMA	291,96	296,46	283,83
2	ADENOPATHIA	102,87	103,50	100,69
3	RACHITIS	87,75	103,50	59,32
4	EMPHYSEMA PULM.	81,69	77,64	88,98
5	BRONCHITIS	78,66	75,27	84,74
6	COR. PULMONALE	69,58	65,88	76,27
7	CONJUNCTIVITIS	66,56	47,05	100,69
8	STOMATITIS	59,0	7,06	152,54
9	TONSILLITIS CHRONICA	24,20	9,41	50,84
10	DERMATOSIS	15,12	21,17	4,24

Međutim, slika opolijevanja nije ista za sve dobne skupine, već se naprotiv jako razlikuje.

2) Kod dojenčadi u starosti 0—1 g. (Tab. 3) nema uopće strume, ali zato rahitis iskače na prvo mjesto. 37,5% sve dojenčadi pokazivalo je znake rahitisa. U toj dobnoj skupini je rahitisa bilo više među muslimanskom djecom, za razliku od kasnijih godišta u kojima ima preko 3 puta

TABELA 3

DESET VODEĆIH BOLESTI MEĐU PREGLEDANIM
STANOVNIŠTVOM OD 0-1 GODINE STAROSTI,
PO ETNIČKOJ GRUPACIJI - OPĆINA TRNOVO
1954 GODINA

TEN LEADING ILLNESSES AMONG THE
SURVEYED POPULATION 0-1 YEAR OF AGE,
BY ETHNIC GROUP -OPCINA TRNOVO, 1954 YEAR

RB. NO.	DIJAGNOZA DIAGNOSIS	UKUPNO TOTAL	SRBI SERBS	MUSLIMANI MOSLEMS
1	RACHITIS	374,85	342,03	444,40
2	ADENOPATHIA	142,80	78,93	277,75
3	CONJUNCTIVITIS	53,55	26,31	111,10
4	DERMATOSIS	53,55	78,93	—
5	BRONCHITIS	53,55	52,62	55,55
6	OTITIS	35,70	26,31	55,55
7	TONSILLITIS CHRON.	35,70	26,31	55,55
8	HERNIA	35,70	52,62	—
9	DYSTROPHIA	35,70	52,62	—
10	KERATOCONJUNCTIVITIS	17,85	—	55,55

više rahitisa među srpskom, nego li među muslimanskom djecom. Otečene limfne žlijezde su bile češće kod muslimanske djece, kao i upala očnih kapaka i tonsila.

3) U toj dobnoj skupini 2—15 god. (Tab. 4) rahitis se povlači, a struma dolazi na prvo mjesto. Javlja se stomatitis, ali samo kod muslimana. Dermatitisa imamo u ovoj skupini, kao i u prethodnoj, samo kod Srba.

TABELA 4

DESET VODEĆIH BOLEST MEĐU PREGLEDANIM
STANOVNIŠTVOM OD 2-15 GODINA STAROSTI, PO
ETNIČKOJ GRUPACIJI - OPĆINA TRNOVO 1954.

GODINA

TEN LEADING ILLNESSES AMONG THE SURVEYED
POPULATION, 2-15 YEAR OF AGE BY ETHNIC
GROUP - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR

BR. NO.	DIJAGNOZA DIAGNOSIS	UKUPNO TOTAL	SRBI SERBS	MUSLIMANI MOSLEMS
1	STRUMA	205,30	189,87	228,55
2	ADENOPATHIA	152,08	177,21	114,27
3	RACHITIS	140,70	196,20	55,14
4	CONJUNCTIVITIS	68,44	63,29	74,18
5	BRONCHITIS	47,67	44,31	57,44
6	TONSILLITIS CHRON.	45,62	18,99	85,71
7	STOMATITIS	32,42	—	85,71
8	DERMATOSIS	19,01	31,65	—
9	SCABIES	15,21	12,66	19,05
10	ERYTHEMA	15,21	25,32	—

4) Dobna skupina 16—25 g. (Tab. 5) ima prosječno najmanje bolesnih, ali u njoj su preko polovine pregledanih lica imala strumu. (To je generacija koja je izrasla u periodu 1941—1953, kad na našem tržištu nije bilo jodirane soli). Kod ove generacije je 8,1% muslimana imalo stomatitis, prema 1,5% Srba, što je, kao i kod ostalih dobnih skupina, možda posljedica različitog stanja zuba i različite ishrane. Tuberkuloza se javlja tek

TABELA 5

DESET VODEĆIH BOLESTI MEĐU PREGLEDANIM STANOVNIŠTVOM OD 16-25 GODINA STAROSTI, PO ETNIČKOJ GRUPACIJI - OPĆINA TRNOVO, 1954 GODINA

TEN LEADING ILLNESSES AMONG THE SURVEYED POPULATION, 16-25 YEAR OF AGE, BY ETHNIC GROUP - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR

BR NO	DIJAGNOZA DIAGNOSIS	UKUPNO TOTAL	SRBI SERBS	MUSLIMANI MOSLEMS
1	STRUMA	539,15	560,06	486,36
2	STOMATITIS	39,24	15,38	21,06
3	BRONCHITIS	39,24	46,14	27,02
4	CONJUNCTIVITIS	19,61	—	54,04
5	TBC FIBROCASEOZA	9,80	—	27,02
6	OTITIS	9,80	15,38	—
7	COR. PULMONALE	9,80	15,38	—
8	EMPHYSEMA PULM.	9,80	15,38	—
9	TONSILLITIS CHRON. HYPERTROFICA	9,80	15,38	—
10	GASTRITIS CHRON.	9,80	—	27,02

TABELA 6

DESET VODEĆIH BOLESTI MEĐU PREGLĀDANIM STANOVNIŠTVOM OD 26-60 GODINA STAROSTI, PO ETNIČKOJ GRUPACIJI-OPĆINA TRNOVO, 1954 GODINA

TEN LEADING ILLNESSES AMONG THE SURVEYED POPULATION, 26-60 YEARS OF AGE, BY ETHNIC GROUP-OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR

BR NO	DIJAGNOZA DIAGNOSIS	UKUPNO TOTAL	SRBI SERBS	MUSLIMANI MOSLEMS
1	STRUMA	392,75	405,97	375,01
2	STOMATITIS	132,65	15,04	380,88
3	EMPHYSEMA PULM.	127,55	97,73	190,44
4	COR. PULMONALE	117,35	97,73	158,70
5	BRONCHITIS	117,35	90,21	174,57
6	CONJUNCTIVITIS	81,63	45,11	158,70
7	ADENOPATHIA	66,33	52,73	95,22
8	VARICES	35,71	37,59	31,74
9	POLYARTRITIS REUM. CHRONICA	35,71	22,55	63,48
10	GASTRITIS CHRON.	20,41	22,55	15,87

u ovoj dobnoj skupini i to kod muslimana. Prvi slučaj plućnog emfizema se takođe javlja već u ovoj dobnoj skupini.

5) U skupini 26—60 god. (Tab. 6) slika se utoliko mijenja što se broj bolesnika uopće povećava, a plućni emfizem, bronhitis i plućno srce dolaze po važnosti na 3, 4 i 5 mjesto.

6) Kod staraca (preko 60 g.) (Tab. 7) plućni emfizem, plućno srce i bronhitis izbijaju na čelo tabele. 63,8% osoba je imalo emfizem, a kod

50% stanovništva te starosti je srce oštećeno stanjem u plućima. Struma kod staraca pada na četvrto mjesto. Broj oboljenja od konjuktivitisa se penje, a takođe i ostale staračke bolesti: katarakta oštećenja miokarda i promjene u zglobovima.

7) Među stanovništvom nije uopće bilo sifilisa ni gonoreje, a rijetki slučajevi tuberkuloze su bili redovno importirani, odn. stečeni prilikom školovanja ili rada izvan sela.

TABELA 7.

DESET VODEĆIH BOLESTI MEĐU PREGLEDANIM STANOVNIŠTVOM PREKO 60 GODINA STAROSTI, PO ETNIČKOJ GRUPACIJI - OPĆINA TRNOVO, 1954 GOD.

TEN LEADING ILLNESSES AMONG THE SURVEYED POPULATION OVER 60 YEAR OF AGE, BY ETHNIC GROU - OPĆINA TRNOVO 1954 YEAR

BR. NO	DIJAGNOZA DIAGNOSIS	UKUPNO TOTAL	SRBA SERBS	MUSLIMANA MOSLEMS
1	EMPHISEMA PULM.	636,16	612,75	692,28
2	COR. PULMONALE	499,84	451,50	615,36
3	BRONCHITIS	204,84	258,0	76,92
4	STRUMA	159,04	161,25	153,84
5	CONJUNCTIVITIS	113,60	96,75	153,84
6	ADENOPATHIA	90,88	96,75	76,92
7	SCABIES	45,44	64,50	—
8	CATARACTA	45,44	—	153,84
9	LAESIO MYOCARDI.	45,44	64,50	—
	POLYARTRITIS REUM. CHRONICA	45,44	64,50	—

Dvije glavne bolesti, struma i rahitis, jesu bolesti deficitarne ishra. nepravilnog načina života i niske zdravstvene svijesti. Struma se javlja rano, a smanjuje se u starijim godištim. Pojava strume u dobnim skupinama 2-15 po godinama prikazana je na Tabeli br. 8.

TABELA 8.

PREVALENCIJA STRUME PO GODINAMA STAROSTI U GRUPI OD 2-15 GODINA PREGLEDANOG STANOVNIŠTVA NA 1000 DJECE OPĆINA TRNOVO; 1954. GODINA
 PREVALENCE OF THE GOITER, BY YEARS, IN THE AGE GROUP 2-15 OF SURVEYED POPULATION, PER 1000 OF CHILDREN IN THE AGE GROUP - OPĆINA TRNOVO 1954 Y.

ETNIČKA GRUPACIJA ETHNIC GROUP	DOBNE SKUPINE - AGE GROUP																									
	2-4		4-5		5-6		6-7		7-8		8-9		9-10		10-11		11-12		12-13		13-14		14-15			
	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%	Bp No	%		
SRBI SERBS	-	-	1	52,6	2	142,8	2	181,8	2	166,6	2	222,2	-	-	3	420,6	7	583	4	500	5	500	5	555	5	555
MUSLIMANI MOSLEMS	-	-	-	-	-	-	-	-	3	300	-	-	3	750	2	333	4	307	3	375	5	625	4	556	-	-

Bronhitis, infektivne ili neinfektivne prirode, provlači se kroz sve dobne skupine, i vjerovatno je uslovljen dimljivim, neprovjetrenim prostorijama i gustoćom stanovanja.

TABELA 9
ANU BiH ANU БИХ

BROJ BOLESTI NAĐEN KOD OSOBA MEĐU PREGLEDANIM LICIMA-OPĆINA TRNOVO, 1954. G.
NUMBER OF DIFFERENT ILLNESSES FOUND AMONG INDIVIDUALS IN THE SURVEYED POPULATION - OPĆINA TRNOVO, 1954. YEAR

ETNIČKA GRUPACIJA ETHNIC GROUP	BROJ OSOBA U UZORKU NO. OF PERSONS IN THE SAMPLE	IZVRŠENO PREGLEDANJE PHYSICAL EX- AMINATIONS MADE		OSOBA ZDRAVIH WITHOUT ILLNESS		SA 1 BOLESTI WITH 1 ILLNESS		SA 2 BOLESTI WITH 2 ILLNESSES		SA 3 BOLESTI WITH 3 ILLNESSES		SA 4 BOLESTI WITH 4 ILLNESSES		SA 5 BOLESTI WITH 5 ILLNESSES		SA 6 BOLESTI WITH 6 ILLNESSES		SA 7 BOLESTI WITH 7 ILLNESSES		SA 8 BOLESTI WITH 8 ILLNESSES	
		BR. NO.	% % OF SAMPLE	BR. NO.	% %	BR. NO.	% %	BR. NO.	% %	BR. NO.	% %	BR. NO.	% %	BR. NO.	% %	BR. NO.	% %	BR. NO.	% %	BR. NO.	% %
SRBI SERBS	429	425	99,6	142	33,4	164	38,6	69	16,2	34	8,1	12	2,8	3	0,7	-	-	-	-	1	0,2
MUSLIM, MOSLEMS	246	236	95,9	89	37,7	65	27,5	37	15,7	20	8,5	18	7,7	5	2,1	1	0,4	1	0,4	-	-
UKUPNO TOTAL	675	661	97,9	231	34,9	229	34,6	106	16,5	54	8,2	30	4,5	8	1,2	1	0,15	1	0,15	1	0,15

* ODBILO LJEKARSKI PREGLED KOD SRBA 4 OSOBE, KOD MUSLIMANA 10 OSOBA (JEDNA KOMPLETNA PORODICA SA 5 ČLANOVA), 145 DRUGIH OSOBA.

8) Katari sluznica (stomatitis i konjuktivitis) su u svim dobnim skupinama rašireniji kod muslimana, i vjerovatno uslovljeni načinom ishrane. (Vit. A.?)

Bolesti nisu bile ravnomjerno rasporedene kod svega stanovništva. U uzorku je bilo osoba potpuno zdravih i osoba sa više bolesti. Tab. 9 prikazuje broj bolesti nadenih kod pojedinih osoba. Tabela pokazuje da je oko 35% stanovništva bilo potpuno zdravo, a kod ostalih je nadena jedna ili više bolesti.

TABELA 10

BROJ TRUDNOĆA, POROĐAJA, POBAČAJA I ŽIVE DJECE MEĐU UDATIM ŽENAMA U PREGLE-
DANOM STANOVNIŠTVU - OPĆINA TRNOVO, 1954. GODINA.

NUMBER OF PREGNANCIES, DELIVERIES, ABORTIONS AND LIVING CHILDREN PER MARRIED
WOMEN IN THE SURVEYED POPULATION - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR

DOBNA SKUPINA AGE GROUP	BROJ ŽENA NUMBER OF WOMEN			TRUDNOĆA - PROGNACIES			POROĐAJA - DELIVERIES			BROJ POBAČAJA NUMBER ABORTIONS			BROJ ŽIVE DJECE NUMBER OF ALIVE CHILDREN			BROJ NA 1 UD. ŽENU NO. PER 1 MARR. WOMEN							
	SRBS	MUSLIMS	UKUPNO TOTAL	BROJ NA 1 UDATU ŽENU NO. PER 1 MARR- RIED WOMEN			BROJ NUMBER			BROJ NA 1 UDATU ŽENU NO. PER 1 MARR- RIED WOMEN			BROJ NA 1 UDATU ŽENU NO. PER 1 MARR- RIED WOMEN										
				SERBS	MUSLIMS	UKUPNO TOTAL	SERBS	MUSLIMS	UKUPNO TOTAL	SERBS	MUSLIMS	UKUPNO TOTAL	SERBS	MUSLIMS	UKUPNO TOTAL								
15-25	51	23	74	41	23	64	0,8	1	0,9	33	22	55	0,74	4	1	5	0,08	0,04	0,06	29	14	43	0,58
26-35	48	13	61	129	51	180	2,6	4	3	118	48	166	2,7	9	3	12	0,2	0,24	0,2	93	36	129	2,11
36-45	18	17	35	108	121	229	6	7,1	6,5	89	115	204	5,8	17	6	23	0,9	0,35	0,65	66	83	149	4,25
PREKO OVER 45	56	24	74	371	166	537	7,4	6,9	7,2	359	165	524	7,1	11	1	12	0,22	0,04	0,16	205	36	291	3,9
UKUPNO TOTAL	167	77	244	649	361	1010	3,8	4,7	4,1	599	350	949	3,6	41	11	52	0,26	0,14	0,21	393	249	642	2,5

Iz anamneze pregledanih osoba rekonstruisan je broj osoba koje su bilo kada liječene u bolnici. Svega 16,5% stanovništva bilo je nekad u bolnici. Muškarci (23,1%) su se skoro dva puta češće liječili u bolnici nego žene (12,4%).

Prosječno 8% osoba se nekad u životu ozbiljnije ozlijedilo. Muškarci su ozljeđuju skoro 3 puta više nego žene. Muslimanske i srpske žene se ozljeđuju podjednako, ali se zato muškarci muslimani ozljeđuju znatno više od muškaraca Srba.

TABELA 11

HEMOGLOBINSKE VRIJEDNOSTI MEĐU
PREGLEDANIM STANOVNIŠTVOM
OPĆINA TRNOVO, 1954 GODINA
HEMOGLOBIN VALUES OF THE SURVEYED
POPULATION - OPĆINA TRNOVO 1954 YEAR

% HEMOGLOBIN	OSOBA - PERSONS	
	BROJ - No	%
DO 60%	5	1,01
61 - 70%	44	8,89
71 - 80%	152	30,70
81 - 90%	215	43,43
91 - 100%	79	15,97

Anamnestičko ispitvanje žena o broju trudnoća, poroda, pobačaja i broju žive djece koju imaju sažeto je op dobnim skupinama na Tab. 10. Prosječni broj trudnoća za ženu pod kraj njezine generativne dobi iznosi 6,5 i veći je kod muslimanki nego kod Srpkinja. Broj porođaja ne zaostaje mnogo iza broja trudnoća, što znači da se pobačaji malo dešavaju. Naš

utisak je bio da su žene u tom kraju naišle na ideju o mogućnosti prekidanja trudnoće tek posljednjih godina. To se vrši sa krajnjim neznanjem i primitivnom tehnikom, tako da su samo za vrijeme naših boravka u općini 3 žene umrle zbog komplikacija svog nasilno izvedenog pobačaja.

TABELA 12
 BROJ ERITROCITA U KRVI PREGLEDANIH
 OSOBA - OPĆINA TRNOVO, 1954 GODINA
 NUMBER OF ERYTHROCYTES IN BLOOD
 OF SURVEYED PERSONS - OPĆINA
 TRNOVO 1954 YEAR

MILIONA ERITROCITA MILION OF ERYTHROCYTS	OSOBA - PERSONS	
	BROJ - No	%
DO 2,5	1	0,2
2,5 - 3	1	0,2
3 - 3,5	14	2,75
3,5 - 4	157	31,27
4 - 4,5	236	47,01
PREKO OVER 4,5	93	18,53

Kod pregledanog stanovništva izvršen je niz laboratorijskih analiza. Prosječni broj eritrocita je prikazan na tabeli 11. Vrijednosti za hemoglobin su date na tabeli 12. Krvne grupe su prikazane na tabeli 13. Pozitivan albumen u mokraći je nađen kod 16 osoba. Seroreakcije na lues otkrile su u 242 uzorka krvi samo jedan slučaj luesa. Taj je bio muškarac, Srbin.

ТАБЕЛА 13

КРВНЕ ГРУПЕ ПРЕГЛЕДАНОГ СТАНОВНИШТВА - ОПШТИНА ТРНОВО, 1954. Г.

BLOOD GROUP TYPES AMONG THE SURVEYED PERSONS - OPĆINA TRNOVO, 1954. YEAR.

ETNIČKA GRUPACIJA ETHNIC GROUP	UZETO UZORAKA SAMPLES TAKEN	КРВНА ГРУПА - BLOOD GROUP							
		O		A		B		AB	
		BR-NO	%	BR-NO	%	BR-NO	%	BR-NO	%
SRBA SERBS	327	89	27,4	175	53,6	37	11,4	26	7,6
MUSLIMANA MOSLEMS	190	71	37,3	76	4,0	38	20	5	2,7
UKUPNO TOTAL	517	160	33	251	48,6	75	14,5	31	5,9

Vrijednosti za holesterin prikazane su na Tab. 14. Uzroci za analize su uzeti kod 10,2% pregledanih.

TABELA 14
 HOLESTERINSKE VRIJEDNOSTI KOD PREGLEDANIH OSOBA (UZORAK KOD
 10,2% PREGLEDANIH) - OPĆINA TRNOVO, 1954. GODINA

CHOLESTEROL VALUES IN BLOOD OF SURVEYED PERSONS (SAMPLE
 10,2% OF SURVEYED POPULATION) - OPĆINA TRNOVO, 1954. YEAR

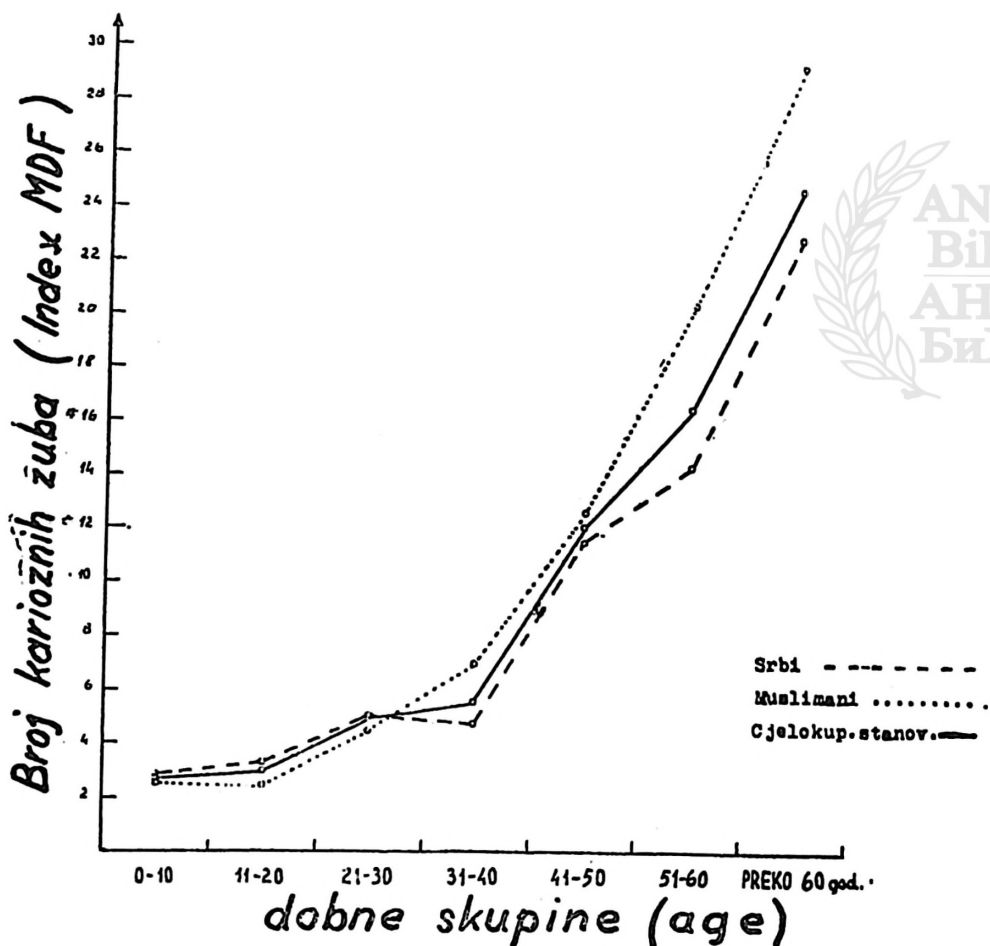
MILIGRAMA HOLESTERINA U 100 ML. SERUMA	SRBA SERBS		MUSLIMANA MOSLEMS		UKUPNO TOTAL			OBA SPOLA BOTH SEXES	%
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	F		
DO TO 100 MG %	-	-	1	5	1	5	6	8,45	
100 - 149 MG %	5	10	5	5	10	15	25	35,22	
150 - 199 MG %	14	12	6	3	20	15	35	49,29	
PREKO OVER 200 MG %	2	1	-	2	2	3	5	7,04	
Σ	21	23	12	15	33	38	71	100	

Pri pregledu stanovništva mi smo registrirali i rasprostranjenost zubnog kariesa. Indeks kariesa zuba je dobiven tako što su posebno registrirani pokvareni, popravljani i izvađeni zubi, a zbir tih triju vrijednosti otkriva koliko je zuba podleglo kariesu kod opjedinih osoba. Prosjek broja karioznih zuba po dobnim skupinama izgledao je za cjelokupno anketirano stanovništvo ovako:

Dobna skupina:	Broj karioznih zuba:
0 — 10	2,7
11 — 20	3
21 — 30	4,8
31 — 40	5,6
41 — 50	12,2
51 — 60	16,6
61 —	24,8

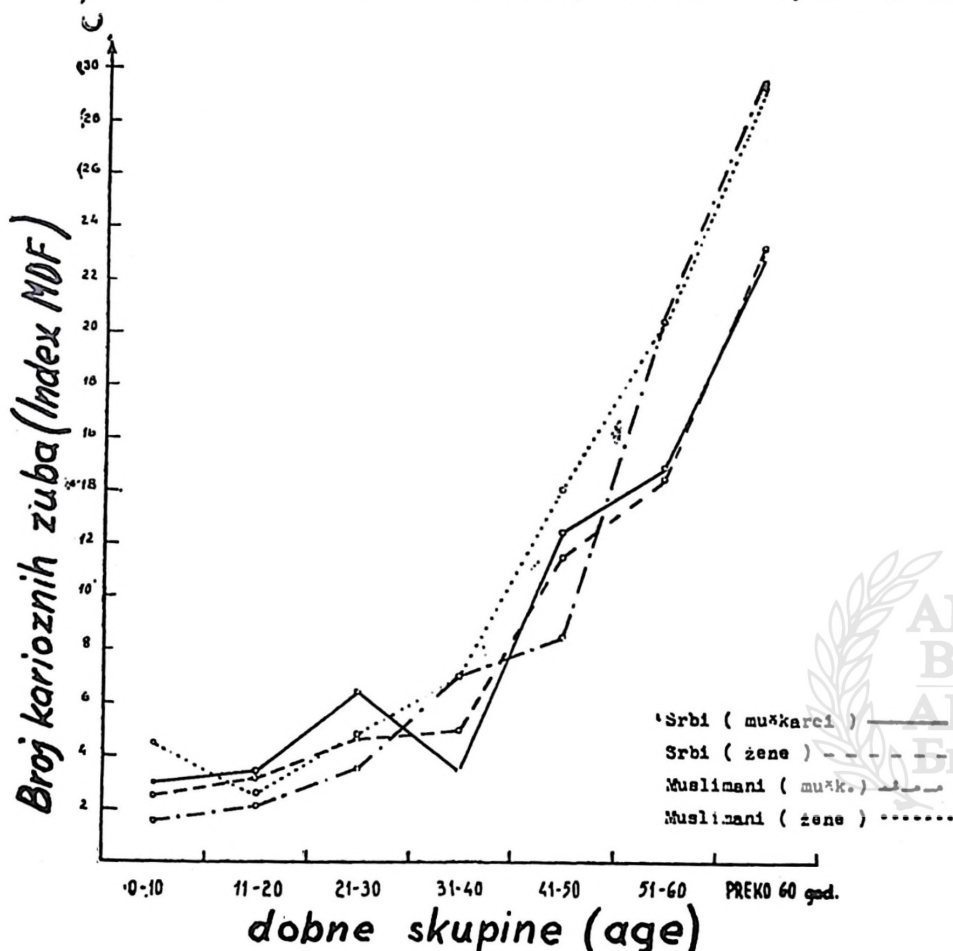
SL. 1 — INDEX ZUBNOG KARIESA, PO DOBNIM SKUPINAMA I ETNIČKOJ GRUPACIJI PREGLEDANOG STANOVNIŠTVA, OPĆ. TRNOVO 1954 GOD.
DENTAL CARIES (MDF) INDEX, BY AGE, SEX AND ETHNIC GROUP AMONG THE SURVEYED POPULATION, OPĆ. TRNOVO, 1954 YEAR.

Razlike u indeksu kariesa po etničkim skupinama su prikazane grafički na sl. 1, a dalje su detaljizirane po spolu na sl. 2.

ŠL. 2 — INDEX ZUBNOG KARIESA PO DOBU, SPOLU I ETNIČKOJ GRUPACIJI MEĐU PREGLEDANIM STANOVNIŠTVOM, OPĆ. TRNOVO 1954 GOD.

DENTAL CARIES (MDF) INDEX, BY AGE, SEX AND ETHNIC GROUP AMONG THE SURVEYED POPULATION, OPĆ. TRNOVO, 1954 YEAR.

Kod najvećeg broja pregledanih su uzeti stolica i analni brisevi u cilju traženja crijevnih parazita. Vrsta infestacija stanovništva pojedinim crvima se vidi se vidi iz Tab. 16. Među pregledanim je bilo osoba infestiranih sa više vrsta parazita. Iz Tab. 17 se vidi da je samo 19,6% stanovništva bilo bez crijevnih parazita, da je 46,5% imalo samo jednu vrstu, a ostali su imali dvije i tri.

Broj osoba sa ušima u kosi glave vidi se na Tab. 18.

Eto, toliko smo uspjeli saznati o zdravlju pregledanog stanovništva. Naš cilj je međutim bio i da objasnimo uzroke postojećeg zdravstvenog stanja tih seljaka. Polazeći od medicinsko-ekološke postavke da između zdravlja ljudi i njihove životne sredine postoji uska nerazdvojena veza, mi smo sakupljali izvjesne informacije s namjerom da ih pri obradi koreliramo sa nađenim zdravstvenim stanjem.

U produženju iznosimo glavne informacije koje smo uspjeli sakupiti o životnoj sredini pregledanog stanovništva.

TABELA 16

VRSTA INFESTACIJA SA CRIJEVNIM PARAZITIMA PREGLEDANOG STANOVNIŠTVA NA 100 SLUČAJEVA PARAZITIZMA-OPĆINA TRNOVO, 1954 GODINA

TYPE OF INFESTATION WITH INTESTINAL PARASITES PER 100 CASES OF INTESTINAL PARASITISME AMONG THE SURVEYED POPULATION - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR

PARAZIT PARASIT	% ZARAŽENOG STANOVNIŠTVA PERCENT OF INFESTATED POPULATION		
	SRBI SERBS	MUSLIMANI MOSLEMS	UKUPNO TOTAL
OXYURIS	26,8	25,8	26,3
ASCARIS	56,6	46,9	52,1
TAENIA	2,3	3,8	3,0
TRICHIURIS	14,3	23,5	18,6
UKUPNO-TOTAL	100%	100%	100%

TABELA 17

BROJ OSOBA INFESTIRANIH SA JEDNIM ILI VIŠE CRIJEVNIH PARAZITA MEĐU PREGLEDANIM STANOVNIŠTVOM – OPĆINA TRNOVO, 1954 GODINA

NUMBER OF PERSONS INFESTATED WITH ONE OR MORE TYPES OF INTESTINAL PARASITES (HELMINTHES) AMONG SURVEYED POPULATION - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR

ETNIČKA GRUPACIJA ETHNIC GROUP	BROJ PREGLE- DANIH OSOBA NUMBER OF SURVEYED PERSONS	BEZ PARAZITA WITHOUT PARASITES		SA 1 PARAZI- TOM WITH 1 PARAS.		SA 2 PARAZI- TA WITH 2 PARAS.		SA 3 PARAZI- TA WITH 3 PARAS.	
		BR.-NO.	%	BR.-NO.	%	BR.-NO.	%	BR.-NO.	%
SРBИ SERBS	298	76	25,5	149	50	66	22,1	7	2,4
MUSLIMANI MOSLEMS	170	16	9,4	69	40,5	64	37,6	21	13,5
UKUPNO TOTAL	468	92	19,6	218	46,5	130	27,8	28	6,1

TABELA 18

BROJ OSOBA KOD KOJIH SU NAĐENE UŠI U GLAVI KOD PREGLEDANOG STANOVNIŠTVA - OPCIJINA TRNOVO, 1954. GODINA.

NUMBER OF PERSONS FOUND INFESTATED WITH PEDICULUS CAPITIS AMONG THE SURVEYED POPULATION - OPCIJINA TRNOVO, 1954 YEAR.

DOBNA SKUPINA AGE GROUP	BROJ OSOBA KOD KOJIH SU NAĐENE UŠI U GLAVI I NA TIJELU U % NUMBER OF PERSONS FOUND WITH THE PEDICULUS CAPITUS IN %									
	SRBI - SERBS			MUSLIMANI - MOSLEMS			UKUPNO - TOTAL			
	M - M	Ž - F	U - T	M - M	Ž - F	U - T	M - M	Ž - F	U - T	U - T
0 - 15	12,4	22,2	17,1	16,6	55,8	37,5	13,8	35,9	25,4	
16 - 25	-	1,9	4,5	12,5	30,4	23	6,4	10,8	9,5	
26 - 60	-	17,3	12,6	-	34	23	-	22,5	16	
PREKO OVER	30,7	33,3	32,2	-	50	35,7	23,5	39,2	33,3	
UKUPNO TOTAL	9,8	17,2	14,4	11,8	44,8	31,3	10,6	27	20,5	

III — EKONOMSKE PRILIKE

Pretpostavljajući da je zemljišni posjed glavni izvor egzistencije seljačkih porodica, mi smo sakupili podatke o veličini zemljišnog posjeda pregledanih porodica. Ovi podaci su prikazani na Tab. 19. 83% porodica

TABELA 19

VELIČINA ZEMLJIŠNOG POSJEDA PORODICA PO ETNIČKIM SKUPINAMA U HEKTARIMA MEĐU ANKETIRANIM PORODICAMA — OPĆINA TRNOVO, 1954 G.

THE FARM-LAND SURFACE BELONGING TO SURVEYED FAMILIES, IN HEKTARS — OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR.

UKUPNA POVRŠINA ZEMLJE U ha TOTAL FARM- LAND SURFACE IN ha	BROJ PORODICA NUMBER OF FAMILIES					
	SRBA SERBS		MUSLIMANA MOSLEMS		UKUPNO TOTAL	
	BR.-NO	%	BR.-NO	%	BR.-NO	%
0 - 1	17	22,7	18	31,45	35	26,51
- 2	12	16,0	17	30,0	29	21,97
- 3	11	14,7	5	8,8	16	12,12
- 4	8	10,7	10	17,5	18	13,63
- 5	10	13,6	—	—	10	7,58
- 6	6	8,0	2	3,5	8	6,06
- 7	5	6,4	2	3,5	7	5,3
- 8	—	—	2	3,5	2	1,52
- 9	2	2,67	—	—	2	1,52
- 10	2	2,67	1	1,75	3	2,27
- 11	1	1,30	—	—	1	0,76
12 - 14	1	1,3	—	—	1	0,76
Σ	75	100	57	100	132	100

TABELA 20

POVRŠINA ZEMLJIŠTA PREMA VELIČINI PORODICE, MEĐU ANKETIRANIM PORODICAMA - OPĆINA TRNOVO, 1954. GODINA.

FARMING-LAND SURFACE, ACCORDING TO FAMILY SIZE, AMONG THE SURVEYED FAMILIES - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR.

BROJ ČLANOVA PORODICE NUMBER OF PERSONS IN A FAMILIE	DO 1ha		DO 2ha		DO 3ha		DO 4ha		DO 5ha		DO 6ha		DO 7ha		DO 8ha		DO 9ha		DO 10ha		DO 11ha	
	DO	TO	DO	TO	DO	TO	DO	TO	DO	TO	DO	TO	DO	TO	DO	TO	DO	TO	DO	TO	DO	TO
5	12	14	26	5	10	9	3	12	6	6	2	2	1	1	2	2	1	1	1	1	1	1
6-10	5	4	9	7	12	19	2	4	4	4	7	3	1	4	3	3	1	1	1	1	1	1
11-15	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2	1	1	2	1	3	2	2	1	1	1	1	1
PREKO 15	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1
UKUPNO TOTAL	17	18	35	12	17	29	11	5	16	8	10	18	10	10	6	2	8	2	2	7	5	2

ima posjede koji spadaju u klasu do 5 hektara. Dakle, radi se o veoma sitnim seljačkim posjedima. Na tab. 20 su korelirane klase porodica po broju članova sa veličinom njihovog zemljišnog posjeda. Zemljišni posjed raste, iako ne osjetljivo, sa porastom broja članova. To znači da ponegdje još imamo posla sa porodičnim zadrugama koje se nisu raspale, Porodične zadruge sretamo jedino kod Srba.

Koliko je postojeći zemljišni posjed kod anketiranih porodica nepodesan za racionalnu poljoprivredu, a prema tome i nedovoljan za život porodica vid ise iz Tab. 21, koja pokazuje broj stoke kod pregledanog stanovništva. U ovom »stočarskom kraju« 4 čovjeka dolaze na jednu kravu, 43,6 ljudi na jednu svinju, a 3,25 osoba na glavu peradi. U ovoj situaciji ishrana stanovništva ne može biti dobra. Deficit animalnih bjelančevina izgleda neizbježan.

Dalja ispitivanja su pokazala, međutim, da stanovništvo općine Trnovo ne živi samo od poljoprivredne proizvodnje. U 1954 god. u općinu

TABELA 21

BROJ DOMAĆIH ŽIVOTINJA U ANKETIRANIM DOMAĆINSTVIMA - OPĆINA TRNOVO, 1954 GODINA.

NUMBER OF DOMESTIC ANIMALS IN SURVEYED FARMES - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR.

IME DOMAĆE ŽIVOTINJE NAME OF DOMESTIC ANIMAL	KOLIČINA QUANTITY	NA 1 STAN. DOLAZI ŽIVOTINJE ANIMALS PER PERSONS	NA 1. ŽIVOT. DOLAZI STAN. PERSONS PER DOMESTIC ANIMAL
GOVEDA - CATLE	352	0,4	0,48
OD TOGA KRAVA OF IT COWS	213	0,24	4,09
KONJA - HORSES	31	0,04	28,16
OVACA - SHEEP	999	1,14	0,87
SVINJA - PIGS	20	0,02	43,6
PERADI - FOWL	268	0,30	3,25
JANJAD - LAMB	142	0,16	6,1
KOZA - GOAT	6	0,007	145,5

je ušlo 145.000.000.— Din, od čega su 136 miliona bile zarade stanovnika u industriji i na raznim radovima, a 9 miliona doplaci i penzije. U pet zemljoradničkih dućana, krčmi i poduzeća na teritoriji općine potroši se 50,284.000 dinara na živežne namirnice, alkohol i duhan. Ovo je vjerovatno objašnjenje zašto ishrana ovog stanovništva ni loša kao njegova poljoprivredna proizvodnja.

IV. — ISHRANA

Ishrana porodica je ispitivana na taj način što su od domaćina kuće anketom dobiveni podaci o ukupno utrošenim namirnicama u poro-

TABELA 22
POTROŠNJA HRANJIVIH I ZAŠTITNIH MATERIJA PO PORODICAMA
NA 1 PREHRANBENU JEDINICU PO ETNIČKIM SKUPINAMA - OPĆINA TRNOVO
CONSUMPTION OF NUTRIENTS IN UNITS, BY ETHNIC GROUPS, SURVEYED
FAMILIES - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR.

ETNIČKA SKUPINA ETHNIC GROUP	KALORIJA CALORIES	BJELANČEVINE PROTEINS		MASTI FATS	UGLJH KOHID RATI gr	PH	KALIJ mg	KALCIJ mg	VITAMINI mg	VITAMINI mg					
		VEGET. gr	ANIM. gr							UKUPNO TOTAL gr	C	B ₁	B ₂	PP	CAROTIN
SRBI SERBS	M 2.400	52	25	75	400	2.000	1.100	26	32	2	1,7	31	0,3	0,1	-
	M 2.513	50,24	26,09	76,33	422,9	1.951	907	22,33	30,20	2,14	1,27	31,30	0,32	0,12	-
	G 553	±128	±10,2	±13,8	±110,5	±541	±359	±9,3	±14,2	±0,88	±0,53	±7,8	±0,22	±0,05	-
MUSLIMANI MOSLEMS	M 2.400	53	22	75	400	2.100	900	20	28	2	1,5	37	0,2	0,1	-
	M 2.491	51,87	22,45	74,32	419,2	1.885	789,9	23,22	26,71	2,02	1,12	32,57	0,27	0,13	-
	G ± 509	±13,21	±10,30	±17,34	±14,80	±103,4	±453	±6,98	±12,9	±0,63	±0,5	±8,99	±0,173	±0,1	-
UKUPNO TOTAL	M 2.400	52	22	75	400	2.000	900	26	28	2,0	1,5	31	0,2	0,1	-
	M 2.504	51,50	24,27	74,77	421,05	1.918	845,5	22,77	28,49	2,08	1,19	31,97	0,29	0,12	-
	G ± 534	±13	±10,2	±15,5	±110	±497	±325	±8,1	±13,5	±0,75	±0,51	±8,4	±0,19	±0,07	-

dici u toku godine. To je bilo relativno lako izvesti, jer domaćini znaju koliki je bio doprinos na njihovim domaćinstvima, a budući da rijetko kupuju namirnice u dućanu, takođe znaju i koliko su kupili namirnica. Ukupno utrošena hrana raspodijeljena je na broj članova porodice. No da se izbjegne varka koja bi se pokazala u ukupnom obračunu radi različite starosne strukture pojedinih porodica, potrošnja pojedinih hranljivih i zaštitnih materija je proračunata u standardne prehranbene jedinice, po internacionalnoj praksi.

TABELA 23
 PROSJECI VISINA I TEŽINA PO DOBNIM SKUPINAMA,
 POLU I ETNIČKOJ GRUPI - OPĆINA TRNOVO, 1954 GOD.

AVERAGE HEIGHTS AND WEIGHTS BY AGE, SEX AND
 ETHNIC GROUP. - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR.

GODINE AGES	VISINA - HEIGHTS				TEŽINA - WEIGHTS			
	SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS		SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS	
	M-M	Ž-F	M-M	Ž-F	M-M	Ž-F	M-M	Ž-F
0-1	60,9	60,0	58,6	53,0	5,8	6,3	4,7	3,1
1-2	68,0	68,3	73,7	68,8	8,2	8,3	9,3	8,4
2-3	85,0	77,4	79,0	69,0	13,4	11,1	11,4	7,5
3-4	88,1	79,8	82,4	84,3	13,9	11,9	13,7	13,3
4-5	95,0	93,1	91,7	90,7	16,6	14,9	13,8	14,7
5-6	100,6	100,2	116,5	99,9	16,9	16,4	18,4	16,8
6-7	111,3	107,9	110,1	108,0	20,5	18,2	18,9	16,3
7-8	119,5	117,2	119,2	120,5	23,2	21,9	22,2	22,7
8-9	120,6	125,7	123,2	122,8	24,7	24,9	25,3	23,3
9-10	125,5	129,0	115,0	123,5	23,3	27,1	21,79	27,3
10-11	130,0	129,3	133,3	136,0	30,3	28,2	29,1	25,0
11-12	141,0	132,7	139,5	134,2	31,1	29,6	32,8	30,5
12-13	145,4	141,2	139,0	148,4	37,5	33,6	32,4	36,8
13-14	146,0	-	153,3	142,8	34,5	-	39,3	34,9
14-15	152,0	155,2	151,0	153,7	38,9	47,0	37,2	43,7
15-16	147,7	152,0	156,0	156,0	43,6	43,8	47,1	47,2
16-17	155,0	156,0	-	158,4	50,6	52,3	-	51,2
17-18	164,2	166,3	176,6	-	55,2	62,7	60,8	-
18-19	-	161,3	176,0	161,0	-	58,1	63,5	65,6
19-20	168,0	159,5	173,0	-	62,2	60,3	66,6	-
20-21	163,5	162,3	171,0	154,0	46,3	61,4	64,8	55,1
21-22	167,0	160,0	-	163,0	56,7	60,1	-	56,3
22-23	-	158,0	-	161,5	-	55,9	-	58,4
23-24	180,0	163,7	-	-	77,5	54,3	-	-
24-25	-	164,5	167,0	160,5	-	61,3	65,3	59,7

TABELA 23a

GODINE AGES	VISINA - HEIGHTS				TEŽINA - WEIGHTS			
	SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS		SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS	
	M-M	Ž-F	M-M	Ž-F	M-M	Ž-F	M-M	Ž-F
25-26	167,0	160,0	166,0	164,5	61,7	62,9	66,5	59,9
26-27	—	159,3	170,0	163,0	—	57,9	65,3	59,5
27-28	—	160,0	—	163,0	—	59,1	—	52,7
28-29	173,5	162,4	—	—	69,1	63,2	—	—
29-30	181,0	157,3	—	152,5	75,5	58,7	—	53,8
30-31	172,0	162,3	—	161,3	69,3	59,5	—	59,8
31-32	175,5	161,7	—	161,0	65,4	54,5	—	57,2
32-33	—	163,3	176,0	—	—	62,0	66,3	—
33-34	171,5	160,7	—	152,0	66,8	58,3	—	40,9
34-35	175,5	157,7	168,0	164,0	73,2	56,7	65,3	53,5
35-36	—	162,7	—	150,0	—	65,0	—	52,2
36-37	—	—	—	160,0	—	—	—	55,2
37-38	—	—	—	—	—	—	—	—
38-39	—	157,0	—	161,0	—	57,1	—	69,8
39-40	171,0	—	—	159,5	65,8	—	—	55,8
40-41	—	162,6	177,0	159,0	—	65,9	68,4	55,2
41-42	174,5	—	—	—	64,0	—	—	—
42-43	177,0	165,0	169,0	165,5	70,4	67,1	65,8	54,9
43-44	—	151,3	—	—	—	48,8	—	—
44-45	163,0	157,0	171,0	169,0	60,8	54,5	64,5	61,0
45-46	—	—	—	158,0	—	—	—	46,7
46-47	177,0	161,0	—	156,0	71,7	62,6	—	49,0
47-48	176,0	160,5	—	160,0	62,2	69,6	—	54,5
48-49	—	155,0	170,0	—	—	51,3	60,4	—
49-50	—	161,0	170,0	155,0	—	47,2	65,3	49,5
50-51	171,7	154,0	171,0	159,0	64,9	52,5	62,6	49,0
51-52	—	—	174,0	—	—	—	60,7	—
52-53	—	166,6	171,0	153,0	—	75,8	59,9	49,0
53-54	—	155,0	—	163,0	—	63,9	—	67,0
54-55	—	162,8	170,3	162,7	—	66,0	70,7	57,5

Na Tab. 22 je prikazana potrošnja hranljivih i zaštitnih materija po porodicama na jednu prehranbenu jedinicu. Ta nam tabela daje sljedeće podatke o ishrani pregledanog stanovništva:

Stanovništvo u cjelini nije dovoljno ishranjeno i ima deficit od oko 700 kalorija po prehranbenoj jedinici dnevno. Nema velike razlike u kaloričnim deficitima između muslimana i Srba. Ovo se reflektira i na visinu i težinu pregledanog stanovništva (vidi Tab. 23, 23a, 23b, — prosječna težina i visina pregledanog stanovništva po godinama starosti i

TABELA 23b

GODINE AGES	VISINA - HEIGHTS				TEŽINA - WEIGHTS			
	SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS		SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS	
	M-M	Ž-F	M-M	Ž-F	M-M	Ž-F	M-M	Ž-F
55-56	-	160,0	-	163	-	53,8	-	68,2
56-57	-	155,0	-	-	-	47,2	-	-
57-58	-	159,0	-	-	-	61,3	-	-
58-59	166,6	155,2	167,0	175,0	57,6	52,9	59	63,8
59-60	186,0	158,0	-	156,0	77,5	46,8	-	49,0
60-61	152,7	158,7	-	165,0	59,0	45,2	-	53,6
61-62	167,0	150,0	-	-	60,4	49,0	-	-
62-63	168,5	154,3	-	159,0	62,2	55,2	-	45,4
63-64	-	-	-	-	-	-	-	-
64-65	-	-	169,0	157,0	-	-	62,6	54,5
65-66	-	153,0	165,0	-	-	51,8	51,76	-
66-67	157,0	149,0	-	-	60,4	50,8	-	-
67-68	-	159,0	-	-	-	42,7	-	-
68-69	169,0	162,0	-	148,0	67,5	49,9	-	40,9
70-71	-	169,0	-	169,0	-	49,9	-	49,9
71-72	-	158,0	-	-	-	52,6	-	-
72-73	174,0	167,0	-	-	62,2	92,8	-	-
73-74	167,3	-	-	-	54,3	-	-	-
74-75	-	-	-	-	-	-	-	-
75-76	172,5	154,5	-	158,5	60,4	56,2	-	46,1
76-77	-	-	-	-	-	-	-	-
77-78	-	152,0	-	-	-	46,3	-	-
80-81	180,0	-	-	-	63,5	-	-	-
81-82	-	-	170,0	-	-	-	63,4	-
82-83	-	-	-	-	-	-	-	-
83-84	-	-	-	164,0	-	-	-	45,5
89-90	-	-	-	150,0	-	-	-	40,9
92-93	-	153,0	165,0	-	-	69,1	63,5	-
110-111	-	-	-	150,0	-	-	-	49,9

etničkoj grupi) većinom se radi o mršavim osobama slabo razvijene muskulture.

Proteini, uključivo i oni animalnog porijekla, bili su dosta zadovoljeni u godišnjoj potrošnji. Prosjek kalciuma se kretao u zadovoljavajućim granicama, sa laganim deficitom kod muslimana, i velikom standardnom devijacijom kod svega stanovništva (nedostatak mlijeka u ishrani).

Kod svega stanovništva postojali su jaki deficiti C i A vitamina. Umjesto 70 mg askorbinske kiseline, trošilo se po prehranbenoj jedinici 28,5 mg, a mjesto 5000 I. J. A vit. trošilo se 500-600 I. J. Obadvoje uka-

zije na nedostatak lisnatog povrća i veća u prehrani stanovništva ovog planinskog kraja.

Mi smo proučili prosjek potrošnje hrane u porodicama razne veličine. Male porodice se prosječno bolje hrane, ali nema velike razlike.

U način ishrane, dijetetiku i sezonske varijacije u ishrani se, prilikom pregleda 1954 g., nismo mogli upuštati.

Pri anketiranju smo takode sakupili podatke o trošenju alkoholnih pića i pušenju.

Što su osobe starije, tim radije piju. Muškarci piju više od žena, a Srbi više od muslimana. Broj pušača raste sa godinama starosti, broj umjerenih pušača je nešto ispod četiri posto veći od neumjerenih, a muškarci puše dva put više nego li žene. Muslimani puše češće nego li Srbi.

V — NASELJA, STANOVANJE, SNABDIJEVANJE VODOM I UKLANJANJE OTPADNIH TVARI

Činjenica da 7.035 stanovnika općine Trnovo živi u 57 sela i zase-laka već sama po sebi govori da su naselja u ovoj općini, kao i u većem dijelu Bosne, raštrkana i sitna. Komunalno uređenje ovih naselja je na primitivnom nivou. Samo 7 sela vezano je na glavnu cestu prohodnim putem, a električno svjetlo imaju samo sela duž glavnog puta Sarajevo — Kalinovik, sa izuzetkom sela Ledići, koje ima vlastitu malu hidro-centralu.

Jedino ušoreno selo u općini je Trnovo, središte općinskog NO-a. Pogled na to selo, sa planinom Treskavicom (2.088 m) u pozadini, vidi

Sl. 3 — Pogled na selo sa planinom Treskavicom (2.088 m.), koja se vidi u pozadini

se na Sl. 3. Ostala sela ne liče na svoj općinski centar, nego više na selo Turovi, prikazano na Sl. 4. Izuzevši sela Trnovo, nijedno drugo selo nema vodovoda, a kanalizacije nema nijedno selo.

U većini sela kuće su razbacane, bez ikakvog smišljenog plana. Okućnice i gosopdarska dvorišta pojedinih domaćinstava nišu jasno iz-

dvojeni, te sav prostor oko kuća istovremeno služi i ljudima i domaćim životinjama, kao što se vidi na Sl. 5. U atmosferi sela nema skoro ni

Sl. 4 — Selo Torovi

Sl. 5 — Kuća za stanovanje nije odvojena od gospodarskog dvorišta

kakvih aerozagadenja (za razliku od prilika koje vladaju unutar seoskih kuća),

Tipovi stanbenih zgrada odgovaraju zaštiti od velikih snjegova i vjetrova, no kuće nisu sigurne od požara, jer većinom nemaju dimnjaka. Napravljene su većinom od drveta, a manje od kamena, opeke i cerpiča, što se vidi iz Tab. 24.

TABELA 24

GRAĐEVNI MATERIJAL KUĆA U KOJIMA SU STANOVALE ANKETIRANEJ PORODICE - OPĆINA TRNOVO, 1954. GODINA.

TYPE OF BUILDING MATERIAL USED, IN CONSTRUCTION OF HOUSES IN WHICH THE SURVEYED FAMILIES LIVED - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR.

UPOTREBLJENI MATERIJAL MATERIAL USED	BROJ KUĆA NUMBER OF HOUSES					
	SRBI SERBS		MUSLIMANI MOSLEMS		UKUPNO TOTAL	
	BR.: NO.	%	BR.: NO.	%	BR.: NO.	%
DRVO - TIMBER	44	58,8	46	80,7	90	68,25
CIGLA - BRICKS	8	10,6	-	-	8	6,0
ĆERPIČ - EARTH	3	4,0	2	3,5	5	3,75
KAMEN - STONE	20	26,6	9	15,8	29	22,0
UKUPNO:	75	100,0	57	100,0	132	100,0

TABELA 25

STANOVNI PREMA BROJU PROSTORIJA, UKLJUČIVO KUHINJA, I VELIČINI PORODICA - OPĆINA TRNOVO 1954. GODINA
 DWELLINGS BY NUMBER OF ROOMS, INCL. KITCHEN, AND BY FAMILY SIZE -
 OPĆINA TRNOVO, 1954. YEAR.

BROJ PROSTORIJA U STANU NUMBER OF ROOMS IN A DWELLING	BROJ PORODICA NO. OF FAMILIES				BROJ PORODICA PO VELIČINI - NUMBER OF FAMILIES BY SIZE								
	SRBI SERBS	MUSLIMANI MOSLEMS.	UKUPNO TOTAL	% PERCENT	BROJ NUMBER	OD BROJA PORODICA U GRUPI PERCENT OF FAM. IN THE GR.	BROJ NUMBER	OD BR. POROD. U GRUPI % PERCENT OF FAMILIES IN THE GROUP	BROJ NUMBER	OD BR. POROD. U GRUPI % PERCENT OF FAMILIES IN THE GROUP	BROJ NUMBER	OD BR. POROD. U GRUPI % PERCENT OF FAMILIES IN THE GROUP	OD SVIH PORODICA PERCENT OF ALL FAMILIES
1	10	2	12	9	8	13,0	4	7,1	-	-	-	-	3
2	35	33	68	52	38	63,2	26	46,5	2	18	2	4,0	51
3	22	16	38	28,3	11	18,2	20	35,8	5	46	2	4,0	30
4	4	6	10	7,6	3	5	5	8,9	2	18	-	-	7
5	3	6	3	2,4	-	-	1	1,7	12	18	-	-	2
Preko 5 OVISNO	1	1	1	0,7	-	-	-	-	6	39	1	2,0	1
Σ	75	57	132	100%	60	100%	56	100%	14	100%	51	100%	100%

Većina porodica živi u vrlo stiješnjim i premalenim stanovima, što se vidi iz Tab. 25. 60% porodica živi u jednoj prostoriji, ili eventualno u sobi sa kuhinjom. Na istoj tabeli se vide stanbeni uslovi porodica na razne veličine. Čak i porodica sa 6—10 članova u 53,6% slučajeva žive u sobi sa kuhinjom. U svakom slučaju broj prostorija se ne povećava proporcionalno sa brojem stanara, odn. porodice sa više članova lošije stanuju. Ovo neobično pogoduje širenju infekcija.

Kad se raspoloživa površina stanova podijeli na broj stanara i prosjeći klasificiraju prema porodicama razne veličine, dobijemo prosječnu stanbenu površinu na stanovnika od 7,4 m². Ona nije bila ravnomjerno

raspoređena. U grupi porodica do 5 članova stanar je raspolagao prosječno sa 9,1 m² površine poda, u grupi 6—10 sa 6,3 m kvadratnih, u grupi 11—15 sa 4,8 m², a u grupi od 16 i više članova samo sa 4 kvadratna metra površine poda.

Podovi su u 50% stanova bili pokriveni daskama, u 28% slučajeva su bili zemljani, a ostali su imali u kuhinji zemljani pod, a u sobi pokriven daskama.

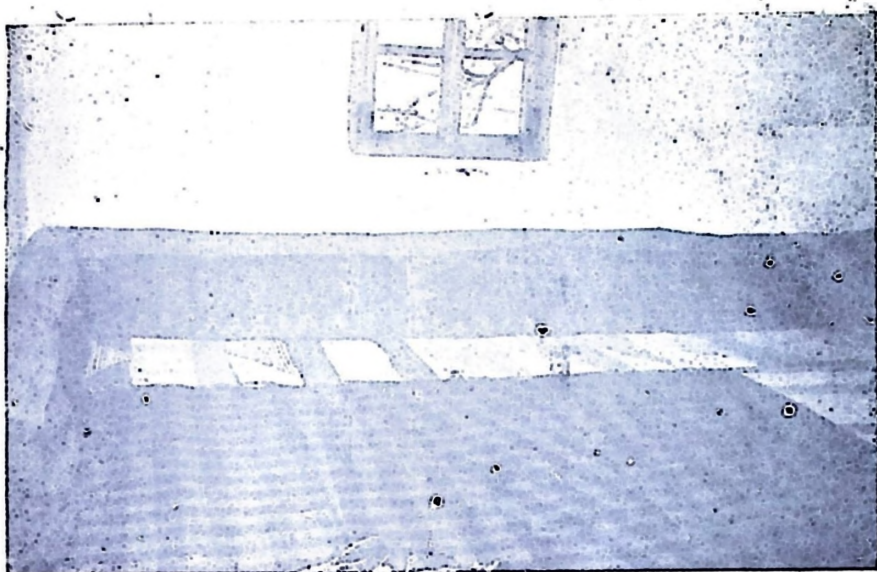
Osvjetljenost stanova (s obzirom na odnos površine prozora na površinu poda) bila je donekle zadovoljavajuća samo u 16,6% slučajeva, tj. prozori su u ostalim slučajevima bili premaleni.

U našem uzorku jo 66,67% porodica koristilo petrolejske lampe kao izvor umjetnog svjetla, a 33,33% električnu energiju.

Sl. 6 — Krevet u jednoj srpskoj kući

Pored broja ljudi na jednu prostoriju, za zdravije je od velikog značaja koliko osoba dolazi na jedan krevet. Kod Srba dolazi na jedan krevet 2,66 osoba, a kod muslimana 19,35 osoba. Ovo ustvari znači da se Srbi doduše stješnjaju, ali spavaju na krevetu, dok muslimani spavaju na podu. Izgled tipičnog kreveta u srpskoj kući vidi se na sl. 6, a izgled tipičnog poda za spavanje kod muslimana na sl. 7. U muslimanskoj kući se ne smije ulaziti u sobu u obući, te se tako čuva čistoća podova, na koje se noću prostire posteljina, koja je danju složena u jednom kutu. Nemamo nikakvog razloga da tvrdimo da je prenatrpanost kreveta kod Srba u bilo čemu bolji način spavanja od spavanja na podu kod muslimana.

Sl. 7 — Tipična muslimanska soba u kojoj se spava na podu

Za zagrijavanje stanova i kuhinje u selima smo sretali većinom gvozdene i zidane zemljane peći. Ipak smo još uvijek u 41% porodica zatekli ognjišta u kuhinjama i to znatno češće kod muslimana (61%) nego li kod Srba (28%).

Tipično ognjište u srpskoj kući je prikazano na sl. 8, a tipično ognjište muslimanske kuće na sl. 9. Ova ognjišta su glavni izvor aerozagađivača u seljačkim kućama.

Sl. 8 — Ognjište, koje se često nalazi po srpskim kućama

Sl. 9 — Tipično ognjište u muslimanskim kućama

Kupatila nije bilo ni u jednoj kući, ali su skoro u svim muslimanskim domovima postojali mali ograđeni prostori sa kamenim ili cementnim podom, za uzimanje avdesta (ritualno pranje). Taj sanitarni detalj izgleda djeluje povoljno na ličnu čistoću muslimana, jer su oni po pravilu bili znatno čistiji od Srba. (Sl. 10 prikazuje u lijevom uglu prostor za uzimanje avdesta, a u desnom zemljana peć).

Sl. 10 — Muslimanska »banjica«, koja služi za kupanje (ritualno pranje). Uz nju na desnoj strani zemljana peć.

Odmor i san stanara je u priličnoj mjeri remećen prisutstvom tih insekata. Na Tab. 26 vidi se u kom procentu su nađeni insekti u p:

ТАВЕЛА 26

INFESTIRANOST PORODICA S RAZNIM INSEKTIMA MEĐU ANKETIRANIM PORODICAMA - OPĆINA TRNOVO, 1954. GODINA
INFESTATION WITH DIFFERENT INSECTS IN DWELLINGS OF THE SURVEYED FAMILIES - OPĆINA TRNOVO, 1954 YEAR.

VRSTA INSEKTA KIND OF INSECT	BROJ PORODICA - NUMBER OF FAMILIES					
	SRBA SERBS		MUSLIMANA MOSLEMS		UKUPNO TOTAL	
	BR.-NO.	%	BR.-NO.	%	BR.-NO.	%
UŠ - LOUSE	43	47,33	22	30,59	35	26,51
STJENICA - BUG	26	34,66	26	45,64	52	39,39
BUHA - FLEA	64	85,33	47	82,45	111	84,09

gledanim porodicama. Dok buha i stjenica ima približno podjednako kod Srba i muslimana, dotle ušiju ima dva puta više kod muslimana.

Stanovništvo se po pravilu snabdijeva vodom iz najbližih prirodnih izvora. 22% porodica uzimaju vodu dovedenu cijevima na javne česme s nekih izvora. Kopanih zdenaca je vrlo malo (3%), a većina seljaka uzima vodu iz neuređenih izvora (63,6%) ili direktno iz optoka (11,4%). U kuću vodu nije dobivalo nijedno domaćinstvo. Svi izvori snabdijevanja su podložni kontaminaciji i pogoduju širenju crijevnih infekcija i crijevnih parazita.

Dispozicija ljudskih i životinjskih otpadnih tvari u ovom kraju je potpuno nehigijenska. Domaćinstva većinom nemaju nikakvih zahoda, a ako ih imaju, to je samo kućica od dasaka poput one prikazane na

Sl. 11 — Potpuno nehigijenski zahod tipičan za mnoga bosanska sela

Sl. 11. Ta kućica služi tome da se pri vršenju nužde osoba skloni od vjetera i tuđeg oka. Kroz otvor na podu tog objekta izmetine padaju na zemlju i otud se šire po površini. Životinjsko dubre se izbacuje direktno pred vrata staje, a izvozi se u polje jednom godišnje. Pored ekonomske štete koja nastaje izapiranjem azotnih spojeva iz ovog dubreta putem kiša, ovakva dubrišta, kao i ljudski zahodi, služe kao idealna legla za muhe, koje su ljeti prava napast (i vektor zaraznih klica) za stanovništvo ovih sela.

VI — KULTURA I VASPITANJE

Mi nismo 1954 g. bili osposobljeni za izučavanje sistema vrijednosti (kulture) stanovništva. Radi toga (u ovom izvještaju) ne možemo dati

Na Tab. 27 prikazano je stanje školske naobrazbe anketiranog stanovništva. Skoro jedina trajno prisutna školovana lica u tim selima su učitelji. U općini je postojala jedna osmorazredna škola i 6 četverorazrednih, sa ukupno 17 učionica i 17 učitelja. Učitelji su se dobrim dijelom (iako ne svi) ograničavali isključivo na školsku nastavu, a nisu se osjećali kao kulturni i politički radnici na selu. Škole je posjećivalo 807 učenika, a budžet svih škola iznosio je 1954 g. samo 1,048.000 Din.

Od zdravstvenih radnika, u vrijeme našeg rada, u općini se nalazio trajno 1 bolničar, koji je radio isključivo u ambulanti, i 1 seoski higijeničar, koji je radio honorarno nekoliko sati dnevno, i to uglavnom na traženju zaraznih bolesnika. Liječnik je u općinu dolazio povremeno i isključivo radi pregleda bolesnika.

Javnim poslovima općine rukovodio je općinski NO, sa budžetom od svega 2,058.000 Din u 1954 god. za sve svoje rashode.

Prema tome ni kadrovske ni finansijske mogućnosti ove zajednice nisu omogućavale neku širu prosvjetnu i zdravstvenu aktivnost među odraslima.

VII — DISKUSIJA

Kakve zaključke o stanju zdravlja u ovim tipično bosanskim selima možemo izvući iz sakupljenog materijala?

1. Struma je proširena bolest u svim dobnim skupinama satnovništva. Nedostatak studija je bio što nije anticipirala postojanje strume i nije se pripremala za sistematsku analizu vode i namirnica na sadržaj joda. Glavni etiološki faktor kod strume je vjerovatno i ovdje bio nedostatak joda u vodama i oskudno snabdijevanje stanovništva jodiranim soli.

2. Rahitis je bio najraširenija bolest male djece (to ne znači da je on bio i najopasnija bolest). Poznato je da glavni etiološki faktori rahitisa leže u nedostatku D vitamina u hrani, odn. nedovoljnom izlaganju dojenčadi i male djece sunčanom svjetlu. Širi etiološki faktori leže u načinu života stanovništva i shvatanjima majki o načinu njege djece.

Za adenopatije, otečene limfne žlijezde, nismo utvrdili etiologiju. U kojoj mjeri su one izraz oslabiljene otpornosti prema infekcijama ili prisutstva raznih upalnih procesa u tijelu, ostaje neobjašnjeno.

4. Kod odraslih osoba se vrlo rano javljaju emfizemi pluća, koji dovode do oštećenja srca. Etiologija ove pojave se ne može svesti ni na jedan izolirani faktor, iako aerozagađenja unutar stanova i kronični bronhitis i kašalj mogu biti važan etiološki momenat.

5. Upadaju u oči niski krvni pritisci i odsustvo arterioskleroze kod pregledanog stanovništva. Da li je to, i na koji način, posljedica ishrane i ne igraju li tu neku ulogu i subjektivni faktori i način života?

6. Pri snimanju nisu utvrđene nikakve duševne bolesti, psihoneuroze i poremećaji ličnosti i karaktera. To je djelomično možda posljedica manjkave tehnike pregleda, ali i pojava u kojoj se seosko stanovništvo sigurno razlikuje od gradskog.

7. Infestiranost crijevnim parazitima je vrlo rasprostranjena među seoskim stanovništvom, što je izazvano odsustvom bilo kakve sanitacije i niskom zdravstvenom sviješću.

8. Utvrđeni indeksi zubnog cariesa ukazuju na znatne razlike kod Srba i muslimana, što mora imati svoje bilo genetske, bilo ekološke uzroke (ishrana?).

9. Anketa o životnim uslovima jasno je otkrila niz potencijalnih opasnosti (hazarda) koje omogućuju svakog časa izbijanje raznih zaraznih i ostalih bolesti. Takvi hazardi su: prenatrpanost i slaba sanitacija stanova, higijenska neispravnost objekata za snabdijevanje vodom i nepostojanje uređenih zahoda, dubrišta, kupatila i sl. Prisutnost muha i ušiju omogućava širenje zaraznih bolesti, a uski kontakt ljudi i životinja omogu-

ćava postojanje raznih zoonoza. Hazarde napokon sadrži svijest i kultura stanovništva, u kojoj zdravlje većinom nije poštovana vrijednost, a većina zdravstvenih pravila moderne medicine su nepoznata.

10. Anketa je otkrila socijalna i ekonomska ograničenja i uslove za održavanje zdravlja ljudi. Preniska produktivnost rada i nizak životni standard onemogućavaju primjenu tekovina zdravstvene zaštite. Zato na ovom »eksperimentalnom« terenu ne bi trebalo pokušavati ni preporučavati one zdravstvene mjere koje prelaze mogućnosti prosječnog bosanskog sela. No u datim socijalno-ekonomskim usloviima postaje mnogo mogućnosti za popravljjanje zdravstvenih prilika, koje se ne koriste samo zato što nema stručnih organa koji bi se starali za njihovo realiziranje.

Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku

od 1600 — 1650

(Primljeno na sjednici Odjeljenja medicinskih nauka 1 III 1956 g.)

U ovom su vijeku zdravstvene vlasti italijanskih jadranskih država veoma često zabranjivale dubrovačkim brodovima da slobodno trguju po moru navodeći kao razlog pojave epidemičkih bolesti u obližnjim turskim provincijama Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Albaniji, koje su se tada smatrale dijelovima Levanta. Dubrovački se senat svakom tom prilikom energično branio dokazujući nadležnim vlastima u Mlecima, Zadru, Rimu, Jakinu i Napulju, da takve odluke nemaju temelja, pošto zaraze u Turskoj stalno haraju, te dubrovačka trgovina na moru ne bi uopće mogla opstati kad bi turske zaraze bile opravdani razlog za njenu zabranu. Zato su radi sigurnosti antiepidemične procedure vršene u Dubrovniku ne samo povodom kakve epidemije u susjedstvu nego stalno nad svakim putnikom i trgovcem, brodom i robom koji bi dolazili sa Levanta pa i nad poklisarima, kad bi se vraćali u Dubrovnik.

Dubrovački bi poklisari morali sa svojih mučnih putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Bugarsku, Vlašku i Dobruđu te iz Carigrada i Jedrena slati senatu pismene izvještaje o zaraznim bolestima ako bi čuli da su se negdje pojavile u tim zemljama. Isto su bili dužni da čine i dubrovački agenti i konzuli. U tim pismima, dakle, imamo vijesti o epidemičnim bolestima i po Bosni i Hercegovini kao i u izvještajima senata koje je ovaj po običaju dobrog susjedstva, slao providuru u Kotor, a nekad i generalnom providuru za Dalmaciju u Zadar, čim bi za ove bolesti doznao. Ovako je postupao i providur iz Kotora i javljao dubrovačkom senatu čim bi se kakva zaraza otkrila negdje u Albaniji, Crnoj Gori ili u Boki Kotorskoj.

Epidemične se bolesti nazivaju u tim dokumentima kugom i zarazom u smislu sinonima a rjeđe ih spominju kao kužne ognjice i zločeste ognjice. Samo u rijetkim slučajevima se spominju i tumori kao znaci bubonske kuge. Moramo svakako vjerovati da je u tim vremenima opće bijede i ratova osim kuge moralo biti i mnogo teških epidemija, naročito epidemija pjegavca, koje su također svrstane pod gornju nomenklaturu.

U ono se vrijeme još nije ni naslućivao pravi uzrok infektivnih bolesti. Tadašnji su ih liječnici svrstavali i odjeljivali u grupe, a liječili prema pravilu: *Medicatio tria respicit: Praeservationem, Curationem et Symptomatum ablationem*. Rimski arhijatar Andrea Caesalpini piše u knjizi »*Praxis universae medicinae*« (Tarvisii 1606) o kugi ovo: *Differt pestis a peste saevitia, analogia diversa et symptomibus. Saevissima est, quae occidit et serpit ob contagium, mitior quae occidit, sed non serpit*. U knjizi »*Idea medicinae universae practicae*« od Joh. Ionstonusa (Amsterdami 1648) naziva se kuga *pestilentia* i piše da je »*morbus venosus cordis a materia venenata et contagione genitus*«. Lodovico Muratori u knjizi »*Del governo della peste*« (Modena 1710) tvrdi, da su kuga i zaraza slične ali ne istovjetne bolesti.

Putevi ovih epidemija u Bosnu i Hercegovinu vodili su većinom morem iz Carigrada preko morejskih, jonskih, albanskih i turskih hercegovačkih luka Risna, Novog i Neretve i kopnom iz Carigrada preko Bugarske i Srbije, koje su također u isto vrijeme stradale. Ali izgleda, da je u Bosni i Hercegovini bilo ipak više epidemija nego u Srbiji. To bi se moglo objasniti okolnošću, što su Bosanci i Hercegovci više učestvovali u turskim vojnim pohodima i što je u tim pokrajinama bilo možda više hajdučije a i trgovina je bila vrlo živahna.

Iz sačuvanih dokumenata izlazi da su se epidemije u Bosni i Hercegovini javljale u prvoj polovini XVII vijeka 10 puta. Među njima su se kao epidemije bubonske kuge mogle utvrditi epidemije iz 1613, 1615, 1648, 1649, kao i iz 1690 i 1691. U istoriji osmanske države od Hammera (Geschichte des osmanischen Reiches) kaže se da je u tom vijeku Turska net nufa stradala od kuge. Prva je epidemija biesnila među narodom i marvom u Carigradu 1626 g. i raširila se iz prijestonice daleko po okolini. Druga je velika epidemija počela u jesen 1636 godine i pomorila silno mnogo naroda bez obzira na doba i materijalno stanje. Izgleda da je naistrašnija turska epidemija bila u Kairu 1643 godine, kada je 230 sela nestalo s lica zemlje. Četvrta epidemija je izbila 1660 godine i raširila se na daleko po Rumeliji i Anatoliji i opustošila prostrane predjele. Kao posljednja velika kužna epidemija spominje se u toj knjizi kuga koja je počela u Carigradu u 1698 godini i koja se udružila s gladu i pomorila toliko naroda, da je broj samih siromaha koje je država morala o svom trošku sahraniti iznosio 28.240.

Ove kužne, kao i one ostale epidemije koje u spomenutoj knjizi nisu navedene, raznosile su se po ogromnoj carevini od Bagdada do Maroka i Budima. Kad bi se one približile dubrovačkoj granici, odmah bi se preduzele izvanredne mjere, pošto su se najprije slali povjerljivi ljudi na lice mjesta, da se uvjere o postojanju bolesti. Tako se Dubrovnik očuvao u dobrom zdravlju i onda kad su drugi dalmatinski i bokeljski gradovi teško stradali. I turske su vlasti preduzimale neke profilaktičke mjere u takvim slučajevima, naročito po gradovima, izolirajući okužene kuće i tjerajući ukućane iz grada. Usto su se redovno održavale procesije i molitve. Ne vidimo da je narod uzimao kakve lijekove, osim što je svak, ko je bio u stanju, pio vino u izobilju.

Ispisaćemo hronološkim redom sve što se u raznim dokumentima odnosi na epidemije XVII vijeka.

Već u prvoj godini toga vijeka biva u dubrovački brodovi, natovareni levantijskom robom, u Mlecima stavljeni u kontumac iako imaju uredna zdravstvena svjedočanstva (patente) od svoje vlade. Ovakav postupak, koji se primjenjivao i u čitavoj 1600 godini, osnovao se na prijavi dubrovačkog senata iz 1599 godine Mlecima da je izvan grada na kanalu vodovoda u kući jedne građanke otkrivena bolest sa petehijama (male di petechi) i da su od iste bolesti umrle u toj kući dvije osobe a druge dvije u susjednoj. Prema mjestu gdje se bolest pojavila moglo bi se pretpostaviti da je unesena iz Hercegovine. Zbog ovog slučaja se pune dvije godine senat bori za slobodno pristajanje svojih brodova u mletačkim lukama, dokazujući kako ni u gradu ni na ostalom dubrovačkom teritoriju nema ni sumnje o kakvoj bolesti i da se sva roba koja dolazi sa Levanta podvrgava urednoj dezinfekciji. Napokon se senat obraća i samom mletačkom duždu ovim pismom:

Il di 12. XII. 1601

Sereniss. mo Principe Veneziano

Ser. mo P. pe S. r n. ro col. mo.

I sig. ri Proved. ri della sanità di cotesta inclita città fanno mettere et tenir alla contumacia per parecchi giorni tutte quelle mercantie di Levante, che si caricano in questa città per Venezia con tutto, che esse mercantie sono state pr. te tenute à questo confine manegiate, sventate et sbarinate e poi accompagnate dalla n. ra fede della debita e sana purgata di quelle nel qual proposito perseverando loro tuttavia, possiamo regionevolmente dolerci se per non vogliono credere alla n. ra fede, alla quale vien creduto di ogni altro logo e parte del mondo se anche vogliono dare tanta sorsa à questi n. ri mercanti. . . . confidando nella

hontà di V. ra Sertà la supplichiamo, che si degni dare à questo inconveniente quel rimedio che conviene. . . . .

(Pon. 12, 143)

Il Rett. e et i cons. ri di Ragusa

Ima, medutim, jedna ckolnost koja govori da je te godine i u samom Dubrovniku mogla postojati neka epidemija. Na ploči jednog groba u atriju crkve sv. Mihajila na Lapadu može se i danas pročitati natpis:

Questa sepultura, che non si debbia aprire mai per ordini delli sigri officiali della sanità 1601.

Poslije toga prolazi mnogo godina a da se u pismima poklisara i senata ne spominju ni zarazne bolesti niti zabrana slobodne plovidbe dubrovačkim brodovima na Jadranu. Tek se u 1612 godini poče govoriti o zaraznoj bolesti u Sarajevu. Dubrovački agent piše tom prilikom:

Ill. mi et Ec. S. ri n. ri e P. ni Coll.

..... circa il mal che li giorni passati si disse, le S. S. V. V. Il. non habbino paura perchè per gratia di Dio qui non si trova, se no mal di punta, alquanto intanto si rinova qualche, teniro diligenze su sapere.

Di Seragli, di 6 di marcio la sera di carnevale 1612.

(A. S. M. 52, 1917)

Pietro Giorgi

Ali godinu dana kasnije izbi u Carigradu prava kuga i na ljudima t, kako izgleda, i na psima. Evo što javljaju poklisari senatu:

Il. mi et Ec. mi S; ri e Pa. ni Col. mi

..... Non restaremo pregar S. V, I, d' darci la bona licenza che possiamo tornar à casa per tante spese e particolare in questi calamitosi tempi in che si troviamo con tanta mortalità delli servitori, che ogni giorno conviene spender tanto denaro per sepolirli che sin hora li sono morti dieci di peste et hora non troviamo, che con un solo..... Di novo no vi è altro, che la peste si sente pertutto in particolare in Adrianopoli, che dicono che viene e more à migliaia il giorno e per questo ogni uno schiva d' andar...

Di Constanopoli alli 24. Agosto 1613

(A. S. M. 44, 1816 (4))

Ambasciatori P. Proculo Gi. Menze

Ali su poklisari i u takvim prilikama morali da vrše svoju dužnost i da svršavaju povjerene poslove, pa mogu tek 7. novembra da krenu kući. Uz njihovo gornje pismo ima i bilješka, koja glasi:

Il supremo Vis. re di ordine del G. S. ha dato bando à tutti li chani et li doveva trahetar à Scutari per causa del gran fastidio, che davano per la città, gli hanno trahetato di otto milia cosl, che fu stupir tutto il mondo per tanta ligerezza.

Po ovoj bilješci možemo zaključiti da su psi crkavali od kuge, pošto kuga poslije miševa najviše napada na pse i svinje, ali i na goveda, koze i konje.

Ova se teška epidemija munjevitom brzinom raširila po čitavoj Turskoj, pa je doprla i do Bosne i Hercegovine, što potvrđuje i sljedeće pismo:

+ Adi 21. Ag. 1613.

All Ill. mo Sr Zacharia Soranzo Rett. e e Provid. re di Cattaro

Ill. S.r Oss. mo, Apunto quando fu resa la l. ra di V. S. Ill. ma per la quale desiderava l' alcuno aviso intorno al male, che si sente, ci vennero avisi con i homini i quali havevamo espedito di quà aposto per intrinsecarsi che regna in Saraevo et in casal di Tarnova, in Srebarniza in Cogniza, in Sagorie et à Mostar, anzi che in Saraevo morivano le persone in numero grande non potendo comprar alcuno, che s'amalava e perché tutti Christiani et Hebrei erano fugiti dalla città che quanto à questo che à lei è stato referito, che sia in Nevesigne e in Gazco, non ce ne siamo certificati, pure si dice, che si patisce in detti luochi di certa infermità pericolosa. Aspettiamo la risposta da quelle parti di Nuovo Passaro del istesso male della qualle comme verra e di quanto si potesse innovare altrove faremo consapevole con quella prontezza e diligenza che ne data per l'interesse commune pregandola che ella faccia l'istesso con noi come ci promette l'amicizia e la buona corrispondenza del vicinato per fine le desid.mo da Dio ogni prosperità.

(Pon. 11, 170) Ai piaceri di V. S. I. Il Rett. re et i cons. ri di Ragusa
Nemamo podataka o trajanju ove velike kužne epidemije. Ali još se nije mogao unesrećeni narod osloboditi straha, kad se isto strašilo kuge opet pojavi u Carigradu 1615 godine. I ovom prilikom izgubiše poklisari mnoge članove svoje pratnje a najprije dragomana, koji se razboli, dok je prevodio turske spise. U nekoliko pisama javljaju poklisari o ovoj velikoj kugi. Evo što kažu:

Ill. mi et Ecc. mi S. ri et P. roni n. ri Col. mi
..... per rispetto di questo benedetto male ogni cosa è confusa fuggendo qui quà qui là et noi ritrovandosi senza dragomano non possiamo far altro di quel che facciamo. Questo pover huomo da bene del Dragomano essendosi ammalato si come gli habb. mo detto se gli scoperse di subito la peste, la quale gli occultando sempre ma finalmente non volendo dal suo genitore gli fu vista.....

Constantinopoli li 19 settembre 1615.
(A. S. M. 36, 1780 (5)   Amb. Bernard Binciola Orsatto Cervia
I kod ove se epidemije radilo o bubonskoj kugi, kao što dokazuje pismo istih poklisara:

..... Il mal contagioso va tuttavia, s'andò di bene in meglio ma questi giorni adietro quando manco speravamo fù colto un delli nostri servitori anima Stiepan Mantaliza di una febre si ardentiss. a et violentis. o cavando il male sotto il braccio et in meno di 36 hore rese il spirito al suo fattore, che N. S. l'habia in sua gloria.

Constantinopoli 29 settembre 1615.

(A. S. M. 36, 1780 (8)   Amb. B. Binciola O. Cervia
Izgleda da je tako žestoka kuga, koja se bila proširila sve do Budima, poštediela Bosnu. što bi se moglo zaključiti po sljedećem pismu, po kom se vidi da su tada u Sarajevu harale boginje.
A di XIII oct. 1615.

All Il. S. r Gio. Fr. co Dolfin Rett. e Prov. Cattaro Ill. mo
Sig. r Sig. r Oss. mo

Quando fosse inovata in questo paese vicino qualche cosa del mal contagioso resti certa V. S. I. che noi l'havessimo fatto subito consapevole pr. o di questa richiesta ricevuta che ha fatto hora per sua cortese l.ra resaci dall apportator della presente. tanto per la commun salute quanto per il desiderio di dar gusto e sodisfazione alla S. V. I. Ma per più relationi havute da diverse persone che contin. te vengono da Bosnia specialmente da Seraglio troviamo, che in quella parte si vive senza sospetto del mal contagioso ma che solamente si patisce di febre anco con vaioli, similmente per informazioni prese con m. te diligenze troviamo anco à Belgrado e in quei contorni tutto sia sano solo nella città di Buda lavorava gagliardamente la peste senza che si sia dilatata nel Borgo. Questo è quanto poss. mo per hora dire di certo à V. S. I. ringanziadola del avviso datoci circa il progresso di tale male in Albania per qual rispetto da noi non s'admettra qui alla pratica vasselli di quelle parti sebene rare volte sogliono venire di là in questa n. ra città

(Pon. 12, 4)   Aff. Il Rett. e i cons. di Ragusa

Zbog ometanje dubrovačke trgovine na moru povodom širenja ove bolesti po Albaniji morao se senat dugo vremena dopisivati s mletačkim zdravstvenim vlastima i dokazivati im kako se u Dubrovniku nad levantijskim trgovcima i robom vrše sve one zdravstvene mjere koje i kod njih i da nema smisla da se čine i u njihovim lukama po drugi put. Dok se kuga i 1617 godine još povlačila po Albaniji i jonskim otocima, buknu u Carigradu neka teška epidemija, koju također proglasiše kugom. U jesen 1618. godine pišu poklisari senatu ovako:

Il. mi et Ec. mi S. ri e Pa. ri n. ri Col. mi

Non credano habbiamo fermar il negotio ma andamo continuamente per le porte di tutti i visieri sicome habb. mo anco fin hora fatto con tutto che C. poli arde del male e nelle case principali, nel Seraglio Regio di dove covano morte etiam domigele e nel palazzo del Caimacamo per tutto fa furia e dal presente come dal suo Chehaia dove di continuo praticamo e se noi si preservaremo sarà là pura misericordia di Dio,

Da Constatinopoli 22. 8. bre 1618

(A. S. M. 45, 1819 (9) Amb. Marco de Bassegli Bern. de Binciola

Ova se nemoć širi iz Carigrada u okolinu i dopire u Bugarsku i Srbiju i Dubrovčani ne mogu da dobiju svoje obične nosače za robu, jer su se svi razbježali svojim kućama da se spasu od zaraze. Ona se pojavila i u Bosni i Hercegovini, kao što pokazuje slijedeće pismo:

+ Adi 29. 9. mbra 1619

All Ill. mo Sr. Marc Antonio Contarini Rett. e Pr. Cattaro

. . . Ill. mo Sig. r Oss. mo, Per sodisfare il desiderio di V. S. signifi-
fatoci per amor. le l. ra le diciamo di tenir aviso che in Gazco sono appe-
state tre case in due delle quali sono morte sette p. sone e nella terza do-
deci essendo stato entrodotta in esse il male da un Turco venuto li sono
XX giorni da Saraevo con telle e failetti che ha venduto et perchè alle
quali case si sono poste da quei Turhi piu principali le guadie. Per essersi
absentato ogni uno di là non si vedea, che il morbo andassi inanzi. In
oltre intendiamo. che la peste si trova a Sagorie et a Viscevo casali no-
sti di confini di Bossina, altra nova non troviamo, che serebbe degno del-
la saputa di S. V. la quale preghiamo che se si trovi altro aviso di
quello che passa in Albania circa Tassania resti servita di farne consape-
voli assicurandola, che noi et in altre occorenze procuraremo di corri-
sponder con ogni gratitudine.

(Pon. 12, 194')

Il Rett. re et i Cons. ri di Ragusa

Na početku trećeg decenija toga vijeka ne smiruju se još epidemič-
ne bolesti. Zdravstvene vlasti u Mlecima i Ankoni ometaju dubrovačku
pomorsku trgovinu zbog zaraze u Albaniji i u 1622 godini, pa senat prijete
u svom protestu da će se potužiti zbog ovih nepravdi i samom papi.
Iz Albanije prede zaraza i u Kotor i Perast a ubrzo se pojavi i u Herce-
govini, kao što svjedoči pismo dubrovačkog senata kotorskom providuru:

+ Il di 1. VII. 1623.

Al Ill. mo S. r L. Contarini prov. alla sanità Cattaro

Il. mo Sig. r Sig. r Osser. mo

Veggiamo anco noi come V. S. I. accenna con le sue cortesie l. re,
che l'ardore del male contagioso si fa sentire nei luoghi convicini delli
Turchi. Per il chè ella sia certa, che da noi si fanno fare da pertutto quel-
le accurate diligenze che conosc. mo di esser necesse non solo per la per-
severanza della salute dello stato n. ro ma anco di S. Ser. tà per la con-
tinua e intiera divoz. e che professiamo. E sicome nella gelosia per in-
teresse co'e si siano imposte ai nostri sudditi sever. te vietationi circa cio
in particolare à quei, che trafficano Sale da Stagno per Narenta di do-
ve sebene ritornano à quella città non però possono praticare, perchè
stanno sotto guardie ò portino ò non portino con loro qualche cosa. Non
ci pare bene, che li sudditi di sua Ser. tà in tempi di tanto sospetto pos-
sono frequentare come fanno, in quei mari della costa di Macarsca e
della Bocca di Narente con m. to pericolo loro e di quele parti vicine del
nostro Dominio. . . In tanto ci pare di dirle che teniamo aviso di essersi
ultimamente intradotta la peste in Antivari da un vasselo, che era venu-
to da Vallona, dove continua l'istesso male. . .

Alli comandi di V. S. I.

Il Rett. re et i Conc. ri

(Pon. 13, 163')

di Ragusa

Velika kuga koja je po istoričaru Hammeru 1926 godine harala po
Carigradu nije poštjedila ni Bosnu ni Hercegovinu, gdje se pojavila
u 1628 g. o čemu imamo nekoliko dokumenta. Prvo je pismo upućeno
koterskom providuru od strane senata i glasi:

+ Al di 11. genaio 1628.

All Il. mo Fran. co Contarini rett. e prov. Cattaro

Ill. mo S. re Osser. mo

Ricercando così la bouna corrispondenza al debito della vicinanza
per ogni buon rispetto facciamo consapevole V. S. Ill. ma d'alcune in-
novationi del contagio non troppo lontano come è nel casale Bivogle
Bardo in Dubrave, lontano da Narente mezza giornata, sono morte 5
p. sone e del d. o male resentito duo, tutti li 7 corrente. Del' istesso gior-
no nel' casale di Tasinici poco discosto da Nar. te si sono risentito tre p.
sone di d. o male il quale per quanto si riferisce è stato portato in un

velo detto Naglavak dal Seraglio e à noi non si manca dovuta diligenza. Non ci occorre di congiungerle altro circa il progresso del d. to male ma se si sentirà altro, si continuerà cogli avisi ad ogni buona fine come siamo certi, che si farebbe dal canto di V. S. I. in simil caso per interessi comuni alla quale fine auguriamo felice le feste queste passate con m. to apprezzamento.

(Pon. 14, 223')

Il Rett. re et i Cons. ri di Ragusa

Očigledno je da je ova epidemija postojala i u 1627 godini pa se iz Sarajeva širila po svoj Bosni i Hercegovini u 1628 godini, kada je harala i po Srbiji. Evo kako senat izvještava o njenom širenju krajem proljeća:

+Al di 17 giugno 1628.

Al Ill. mo Fr. co Contarini Rett. e e p prov. Cattaro.

Ill. mo S. re Oss. mo! Tenemo aviso certo, che in Seraglio di Bosina il mal di contagio va serpendo alla gagliarda e che un concitor di Corame l'habbia attaccata nella sua p. sona et così ferito appestato anche in Nevessigne, in un luogo ciamato Colisco, una casa nella quale sono morte di tal morbo sette p. sone e perchè intendiamo, che i Turchi usano diligenze straordinarie non si è dilatato oltre. Per fine le desid. mo ogni prosperità Ai piaceri di V.S.I.

(Pon. 14,259)

Il Rett. re et i cons. ri di Ragusa

U ljetu te iste godine približava se ta epidemija i dubrovačkim graničama kao što se vidi i iz slijedećeg pisma istom providuru:

+ Adi 28. Agosto 1628.

Ill. Sr. Sr. Oss.

Per aviso per il quale V.S.I. si è copiaciuta di dare con sua cortese 1. ra di 12. del corrente di deverse, che vengono dalle parti di Turchi veggiamo. che il male di contagio si va tuttavia dilatando con evid. mo pericolo di esser Interdotto nei più congiunti luoghi et a Lei e noi poichè di continuo quei di Castenuovo accorendo per causa delle loro industrie fino alle porte di Belgradi dove pure arde l'istesso fuoco in consideratione et con solite svezature del morbo praticano e nel andare e nel ritorno per tutti i luoghi appestati tra i quali ci vien scritto ultim. te che si comprende Glasinzo et Ologlo il quale Ologlo è vicino di Nevessigne. Onde noi per quello rispetto fc. mo usar stretto rigore quanto alla contumacia capitano quei simili p. sone e vog. mo credere che l'istesso incaricava anco V. S. I. Per fin Bac. mo la manu Ai comandi di S. V. I.

Pon. 14, 264')

Il Rett. re et i Cons. ri di Ragusa

U početku zime se bolest još više raširila po Hercegovini a još je harala i u Sarajevu i Beogradu, kao što se vidi i iz pisma istom kotorskom providuru:

Al di 26. Xbre 1623.

Ill. Sr. Sr. Oss.!

Siamo per affeto di mera cortesia di V. S. Ill. ma per il raguaglio che ella si e copiaciuto di dare del Innovam. to del mal contagioso e delle sue prudenti provisioni per commun interesse della salute per rispetto dela quale ci giova far intender a V. S. I. che in Nevessigne in tre case si trova il contag. io e seguita tutavia. Per relationi di persone fidate che habbiamo mandato in Bilechia s'intende che non è innovato dopo la morte delle p. sone dinotate a V. S. I. con altre 1. re. In Saraveo et Belgradi sequitta tutavia, si era detto, che sta anco a Sastrugh app. o Narente, ma havendo mandato la persona aposto non s'è trovato esser vero. Si dise di piu che si sia dilatata anco in Seradin sopra Sebenico ma non si cinoferma di Certo. Di tutto quello più che si potesse penetrar da noi. V. S. Il. sarà puntualmente avisata, per fine le desid. mo ogni cont. za e prosp. tà Ai piaceri

(Pon. 14, 284)

Il Rett. re et i C ns. ri di Ragusa

Ova se bolest stišala tek kad je u Sarajevu nastupila jaka zima, ali se narod nobojavao da se samo pritačila. Tamo se krajem zime nalazi dubrovački poklisar Đurđević, koji javlja slijedeće:

..... del mal di peste non si intende ma si dubita che sia coperta con freddo.

(A. S. M. 39, 1799) Seraglio

12. III. 1629. Amb. Giorgi

U poklisarskim se pismima iz Turske idućih nekoliko godina najviše govori o zulumčarima, haramijama i zločestoj čeljadi, o mletačkom uzurpanstvu na Moluntu i Lokrumu, o blat, rdavim putevima i vječitim kišama. Tek od 1637 godine opet spominje kuga u pismu gdje se kaže:

Il. et Ecc. Sri

Io sono venuto questa mattina in alba qui in Saraevo di dove parto fra due hore per arrivar il Sr Passa... per tutte contrade per dove sono passato e qui in Saraevo si gode sanità perfetta, intendo che à Ciainice e Focia vi è di peste, che è non poco lontana di questo paese (A. S. M. 91, 2231) Di Saraevo 9. IX. 1637. Fran. co Tudisi Amb.

Izgleđa, da je ista ova kuga potrajala i u 1638 godini, jer ovako pišu dubrovački poklisari koji putuju u Carigrad:

Il. et ecc. S. ri,

..... Per tutto dove habbiamo passato si trova sano, for chè in Ciainice in dua ò tre luoghi, c'intendiamo, che per tutto si trova sano e per fine il S.r le dia colmo di felicità.

Di Novo Pasaro le 9 di giugno 1638.

(A. S. M. 91, 2231 (16) Dev. mi Luca di Andrea Sorgo Ci. Menze Amb.

Poslije ovog čujemo opet za kugu u Bosni 1640 godine, najprije od poklisara iz Sarajeva. Evo šta isti piše:

Il. et ecc. mi Sig.ri

..... si vive qui con somma sanità di tutti i mali, ma ben vero da per tutto intorno, discosto tre giornate di qui, la peste fa grandissimo danno.

Di Saraio ai di 18.8. bre 1640 Amb. Clem. te di Mich. Menze

I ovoj epidemiji bio je izvor u Carigradu, kao što se vidi iz pisma tadašnjih tamošnjih poklisara:

Il. et ecc. S. ri nostri coll.

.... La partenza fecimo all 3 di novembre passato et arivassimo qui à Procupie grazia di Dio sani tutti in 19 giorni non havendo potuto riposare in nessun luoco per rispetto del male. La panina in Sofia è rimessa dal Kroiano Milovich qual non pottimo pigliar per chè li nostri stanno infetti del contagio, sei ò sette sono morti, e tre stanno feriti... Di novo non c'è altro seguito, il mal tuttavia in Costanopoli vessa ancora e s'amalò à suo tempo nostro Girogia R. o di peste et Omerghionogli. Da pertutti luochi si trova con poco del mal qui nel Pasaro medesimamente fra li Turchi. . .

Di Novo Pasaro alli 6 xbre 1640

(A. S. M. 52, 1926) Marin Cerva Nicolino Bassegli Amb.

U 1643. godini se takoder govori o kugi u Foči u poklisarskom pismu iz Tjentišta:

Il. mi et Ecc. mi S.ri e Pat. miei Coll. mi

Venerdi che fù ali 4 del presente mese, Mileta coriero li arrivò da Focia di dove sig. r Marino parti in Plevie. Intanto io per esser molto debile, cativi tempi sopraggiungendosi non mi impedissero arivare costì. Per hoggi parto avisare alle S. S. V. V. Il. et Ecc. come oggi, che è lunedì mi son inviato di Focia dove è peste grandissima dove morirano ogni giorno à dieci più persone tanto noi non habbiamo. lasato alli nostri praticare fora troppo. ....

Tientiscte li 7 dec. 1643

Giugno di Gi. Resti Amb.

(A. S. M. 53, 1935 20)

Kad otpoče dugotrajni kandijski rat, kuga dobi velikog maha po svima našim zemljama. Kad su 1643 godine poklisari prolazili kroz Srbiju, oni tamo nalaze samo bijedu i pustoš, kao što se vidi iz njihova pisma:

Il. et Ecc. mi S.ri n.ri Coll.

..... Tutto paese sin qui è quasi desolato di gente, parte per sulumi, parte per la peste et il rimanente vive in estrema miseria che à decine di casali fugano in altre parti adesso per non esser vessati con suddi incomparabili alli Spahi, che vanno alla guera senza un soldo. ....

Di Procupie 14. April'c 1646.

(91, 2229)

Secondo Buchia Paolo Gozze Amb.

U idućoj, 1647 godini zamalo da ne nastrada i dubrovačka država od kuge, kad se jedna okužena mletačka lađa na prolazu iz Kandije za Mletke zadržala na Vratniku kod otoka Šipana te iskrca tu okuženu robu i pobaca u more lješine umrlih mornara. Roba dođe u ruke šipanskih seijaka iz Luke, koji ubrzo počеше umirati od kuge. Energičnim mjerama

Ugasi se ova epidemija već poslije mjesec dana, ali je mnogo mjeseci prošlo dok su dubrovački brodovi opet dobili dozvolu za slobodno pristajanje u jadranskim lukama.

Iste godine harala je kuga i po trebinjskom kraju i odatle se spustila u Herceg-Novi, gdje je morila preko godinu dana. O kretanju te epidemije imamo podrobne vijesti od dubrovačkog agenta Miha Kuvelića, koji u svojim čestim dopisima opisuje širenje bolesti u tancine. Iznijet ćemo neke izvratke iz njegovih pisama:

Mного presvietlo i plemenito mudro i svake časti i časne fale do-
stojnomu g. nu knezu i gospodi od presvietle republike dubrovačke
v. (ele) d. (ragi) p. (ozdrav)

... a po tom daem na znane vaši presvietim gospoctvima, kako pa-
sale dni bude se dogovoriti jedan tabak (kožar) s Tople gdje kuga mori
u ove bande. Dogovori se joste su dva Turčina, da s rečene Tople uzemu
kužne robe s koiom da pođu u Trebine naiprie preko rieke Trebišnice na
onu stranu, što se razumije u kadiluk lubiski i miesto bivši mlina, zato na
tiem mlinima činili su nieke mađie i čvare nocno i tu oču pouvrci reče-
ne kužne robe i tako mađie čineci, da bi iz novskoga kadiluka kuga po-
šla u lubiski kadiluk i rečene stvari budu veoma sekreto činiti, da nitko
ne zna i koi su bili rečeni Turci u dogovoru, kada se iz Trebina vrata da
ulegu u vašu državu od konavlia u selo Vodovađu gdje tu u bivši mlin
vašieh podložnika i na tiem mlinima da čine rečene mađie i čvare i da
pometnu od rečene robe kužne. Za koiu stvar kako sam čuo od nomadna
poručio sam na granicu vašu g. nu Markantonii i po rečenom čeku (č-
vjeku) od ove bande a i sela Prievor, da mu reče, da ima pomnu od re-
čene stvari i tako mu je rečeno. I rečeni tabak na ime Selim Alić koi se
vrati i kako dođe udile se razboli od kuge i tako sad leži a rečenim u
družini joste ne bi ništa... Kako rekoh do danas što ie umrlo na Toplo
u sve iedanaes čeladi. . . . a što sam avizo kroz Hasan Čehaiu Parzinića
koi ie došo na ove bande kužan i komu i nemu sin umrie od kuge i ka-
ko mu umrie dode ovuje s negovom čeladi pred Novi na kraju gdie bro-
dovi stoie, zato kako dođe dvoia se vrata od grada zatvoriše, da se ne bi
tko ulego od negove čeladi miešati po gradu i zato rečeni uzrok rečena
vrata zatvoriše a iedna stoie otvorena stražom, da ne bi tko kriučii ulazio
od kužne čeladi u grad... i bog vas veselio i u gospoctvu uzdržao ia slu-
ga vi Miho Kuvelić pisah na zapovied iz Novoga na 15. novembra 1647.
(A. S. M. 4, 1942 (16))

U daljim pismima opisuje Kuvelić širenje kuge po selima Dračevic-
ce, po Toploj, varoši te donjem i gornjem gradu kao i ponovno pojavlji-
vanje bolesti. Evo što piše u oktobru iste godine:

Ml. pr. o i mudro i sv. časti i č. fale d. g; dinu kn. i g. di Db. V. d. p.
. . . . . ioste avizaiučii kako ie minulo godište bila najprie kuga se
našla ovdje u Toplo među tabaci sada se svariši godište na 20 ovoga ok-
tobra koiia nemoć ako kako gdje ne abasa na mane nakon godišta, zato
sada pročuvam, da se ovdie nekoii Turci i takoder družii od ove daržave
imaju urečeno činiti neke mađie po hudobi i podmetati kužne robe ali
ti kako faculte u koje da miedi zavezunu od koiieh rečenieh stvari im
podmetati nocno i prevoziti se u barci gdje godie na kraj mōra o daržave
katorske i činiti da bi po rečeno hudobi i mađiama privargli rečenu ne-
moc a već da bi odovle izišla iz ovieh daržava i na rečeni način im re-
čenieh stvari podmetati i u daržavu vašeg pr. g. a nocno nego neka se
ima pomna i navlastito u Konavliama okolu mlina a i svudar po daržavi. . . .

I Bog Vas veselio ja sluga vi Miho Kuvelić iz Novoga 23. oktobra 1648.
(A. S. M. 54, 1942 (6))

Posljednji put spominje Kuvelić kugu u pismu od novembra ovako:
. . . . . sve se ovuae prepade od strana zašto ie inokosno a ie same
ništa dohoditi iz biežanie od Turaka kroz ovu nemoć koiia svaki dan mon-
tava iz nova i malo magne sve pusto ostae, tko ne pobieže s početka
adavle u druga miesta kako ini učiniše i kako sam avizo minutog oktu-
bra od 28 da ie ovdie u gradu nemoć u 33 kuće i ioste iz nova mon-
ta u 9 kuća

Miho Kuvelić iz Novoga 15. novembra 1648

Koliko je u toj godini stradala Bosna i Hercegovina, može se slu-
titi iz donjeg pisma:

+ A di 12 Giugno 1648

All Ill. mo et ecc. mo S. r nostro Oss.mo P. Leonardo Fiscoło Procuratore et Providitore G. in Dalmazia

Ill. mo et ecc. mo Sig. re n. ro Osser. mo

Per sodifare al desiderio dell' Eccellenza V. ra per servitù publica portiamo alla sua notizia per ricevute informazioni, che havemo, il contagio si ritrova in Gabella, in Bilech in Sicossi vicino della Gabella in Suitovo, in Ciavasi, in Popovo, in Ciaplina, in Cotesi, in Veliciani, in Dubrava appresso Mostar et Selenica nel città e borgo di Castelnuovo con giungerlo di vantagio che, non vi habbia altri ricontri che Haiduzzi havessero praticato per i luochi infetti non poco. Per assicurarsi che i Turchi e quelli Morlachi non siano stati e che non conversino e praticano di continuo per i medisimi lucchi senza alcun riguardo di dovere per avvertenze e che l'istessi Haiduzzi con altri in Dalmazia con le prede e buttini che vi è fame in quella parte et altro che senza veruna purga inbaratono d'altre robbe che loro somministrano in Chlech te altrove possono intodurci il contagio onde per essere cio di somma importanza lo significamo confidamente all' ecc. za V. ra con l'ultima nostra e con la presente lo raconfermamo acioche con la somma prudenza possa prevenire a qualuque sinistro accidente per la commune salute Per fine Bac. mo la manu alli comandi di V. S. Ill.

(Pon. 19, 148)

Il Rett. re et i cons. ri di Ragusa

I u ovoj zgodi je stradalo Sarajevo, kao što se vidi iz pisma jednog Dubrovčanina iz Foče koji piše kako su sve prateži (roba) digle kirajdzije i odvezli put grada, pa dodaje:

..... drugo nije slijedilo di novo samo po tom boga dode glas iz Saracva da ie Muselin od Saracva to iest Senan aga umro od kuge. ....

(A. S. M. 53, 1935) Iz Foče na 24 8. 1648

(bez potpisa)

U idućoj godini kuga je harala i po dalmatinskim gradovima. Uz pismo poklisara u Hercegovini nalazi se ova bilješka bez potpisa:

Veziro Velikom. Presvietli i plemeniti gospodine moi čestiti, mol čestiti Gospodaru i Gospodine ovezi robovi dali su na znane da u mletačkim gradovima od Zadra, Šibenika i Trogira kuga se nahodi i Latine dobro triebi da G. B. slava mu i čestitom carstvu svaki dan tisuću satre i da im G. B. nikakva smilovana ne dopusti. Amen i opet Amen.

Zbog ove epidemije opet zape dubrovačka trgovina po talijanskim lukama na Jadranu a ubrzo zatim doprije kuga i do grada Kotora i Budve pa senat zabrani trgovinu s ovim gradovima.

II

od 1650 — 1670

Epidemične bolesti u Bosni i Hercegovini bile su u ovom periodu mnogo brojnije nego u prvoj polovini toga vijeka. Glavni uzrok tomu bili su ratovi: Kanajski od 1644—1669. godine pa Austro—turski, oanosno Morejski od 1684.—1699. godine, za vrijeme kojih su ove pokrajine često postajale ratnim područjem. Uz rat se paralelno razvijala hajdučija i gusarstvo, što je veoma pomagalo širenju epidemija. Isto tako su se epidemije širile i dolaskom hiljada izojeglica iz oslobođene Ugarske, Slavonije i Like. U poklisarskim pismima nalazimo u ovo doba osim spominjanja kuge i zaraze i tercanu, srdobolju i mas. Nema sumnje da je tih bolesti bilo i prije, ali je ratno vrijeme i njih umnožilo pa su se poklisari sada češće s njima susretali. Prema dubrovačkim dokumentima javljale su se razne epidemije u drugoj polovini XVII. vijeka: 1654, 1656, 1657, 1658, 1659, 1660, 1663, 1667, 1670, 1671, 1673, 1677, 1689, 1690, 1691 i 1698 godini u raznim dijelovima evropske Turske te je većina njih doprla i do Bosne i Hercegovine. U nekim pismima se spominju i liječnici, kao na pr : Novom, Sarajevu i Prokuplju, ali nikad u vezi s epidemijama, pa izgleda da oni nijesu u našim krajevima igrali nikakve uloge pri pojavi epidemija.

Pređašnje epidemije ostavile su bile narodu teške uspomene i veliki strah te bi se kod svake nagle smrti sumnjalo na kugu. To se vidi i iz ovog Kuveličeva pisma:

Mnogo presvietlo i plemenito mudro i svake časti i časne fale dostoinomu g. dinu knezu i g. di od presvietle republike dubrovacke v. d. p. . . . . i ovu kako sam dovaršio ima se glas, da neki dvoicz od Novliana, koi su bili na derneku odili na dnevni na Gacku, koi rečeni stoie više Novoga na selu Tupšićima aliti u Kazimiru i koi kada su hodili u Gacku iedan se od nih razboli u putu i robu koiu ie nosio na konu ostavi u Zupcieh u Bećir hodže a rečeni na konu onako nemoćan uziaše i dode ovdie u rećeno selo koi kako dode, drugi dan umrie koiem se nitko ne smieša nego li otac rećenog Turćina, koga on ukopa i kroz rećenog se govori iedno, daie od kuge umro a drugo veleći da se na nešto namerno aliti na hudobu, koi veleći, da ga su smlatile zato, kako rećena stvar pasiva tako isto i avizavam i kako se govori i s receniem se veće nitko ne mieša, nego tako o sebi stoie koiem ie zapreka učinena od ove gospode, da se ne miesaiu, dokle se ne vidi ove miēne, što će biti.

I b. v. v. i u g. uz. Iz Novoga 10 agosta 1651.

(A. S. M. 54, 1942 (83))

Miho Kuvelić

Kuga se spominje u 1654 godini u pismu senata upućenom sskom providuru koje ovdje iznosimo:

+ adi 21. 8. bre 1654

Alli Ill. mi Providitori ordinari et estraordinari Cattaro

Ill. mi Sig.ri Oss.mi, Arrivò il coriere, che come colla n. ra l. ra di undici del corrente scrissimo alle S. V. re Ill.me aspettatosi da Novo Passaro paese ottomano e dalle lettere portate di med.mo s'intende essere cominciato popolare il contagio in un casale vicino di d.to nuovo pasaro quanto è una giornata di camino. Il nome di med.mo casale non ci viene segnificato ne tampoco in che grado è l'istesso contagio, se di cio havessimo maggiori notizie non mancaremo di partecipargli per la commune salute. Conforme colle presenti Le notificiamo come in casau delli Slatari in Focia si è scoperto il d.to contagio il quale casale di Focia è distante da noi sei giornate di camino, per fline vi auguriamo ogni prosperità.

(Pon. 21, 119/120)

Il Rett.re e cons.ri di Ragusa

Poslije ovog izvještaja imamo pomena o kugi u jednom pismu poklisara u Carigradu iz 1656 g., u kom se javlja da se tamo razbolio dubrovački kurir iz Sofije. Isti se poslije javlja senatu ovim pismom:

Il. e Ec. S.ri e P.ni miei Coll.mi

Bivši u Carigradu bio čekajući zapoviedi Gos. Poklisara za poslužiti V. S. Gsp noseći knige od Carigrada ovdie i odavle onamo ne manka vi u niednu okazion staviti na rizik za izgubiti život samo da ie služba učinena V. S. G. zato bivši bio siromah nemoćan u Carigradu od kuge i bolovao tri mieseca u brieme kada su bila Gos. Poklisari pokoni Dinko Benesa i Troio Cerva gdje izvan moieh drugeh šteta spengo sam u leke veće od 50 reala koiie mi nesu Gos. Poklisari ništa dobro (bon) učinili, a. bivši bio u službi V. S. Ps i nizom molim zato pogledati me okom od milosirda i učiniti mi dobro rećene spenze. . . .

Sofia à di 16. X. 1657.

(A. S. M. 52, 1931)

dev.mo Gioan di Vincenzo

Početkom jeseni iste godine rašču se u Dubrovniku da se kuga pojavila u novom. Na taj glas pođe knez konavoski iz Pridvorja i dođe u grad, ali ga senat vrati natrag s ovim upustvom:

Vi s'ordina che dobbiate avvisare cotesta gente inpaurita con occasione della vostra fuga, dicendoli che non vi è non solo sospetto ma nemmeno una ombra minima del male e che con particular cura l'Ecc. mo senato preme sopra il solievo et ogni ben loro e per renderli maggiormente affezionati e devoti à questo publico a tratate con blandura. Farete fare da pertutto buone e vigilanti guardie così di giorno come di notte et in specie à Prieior e Plocizze tratendosi voi così fin ad altro ordine del d. to Ecc. mo Senato.

(A. S. M. 68, 2078 (11))

Ragusa li 26. sept. 1657.

Sad dolazi nekoliko godina u kojima epidemije zadaju još više brige dubrovačkom senatu. Najprije pišu poklisari u martu 1658 godine kako su krećući u Jedrene morali ostaviti kurira Tomicu u Carigradu, jer se razbolio od zločeste ognjice (amalato di febre maligna). Poklisari za

harač nalaze se u ljeto iste godine u Banatu u taboru velikog vezira pa pišu kako se u Beogradu pojavila kuga među čeljadi u najvećem šatoru pa se sada svi moraju stiskati u dva preostala manja šatora. Napokon se ujese od strane zdravstvenih vlasti u Ankoni i u Mlecima zabranjuje slobodno pristajanje dubrovačkim brodovima jer se tobože u Albaniji pojavila kuga, koja je već prodrla i na kotorski i dubrovački teritorij. Uzalud senat dokazuje da su glas o kugi u jednom selu iznad Bara raširili sami Turci i inscenirali tobožnju pojavu kuge da bi se tako osigurali od upada hajduka i eventualnog iskrcavanja Mlečana.

Međutim, u idućoj godini bjesni kuga po Srbiji i poklisari za harač javljaju kako sve čine da se od nje spasu. U junu iste godine javlja se o nekoj epidemiji u Hercegovini. O tom javlja poklisar Marin Menčetić, koji je mcrao, iako je bio slabi starac od 66 godina, dvaput da pođe u Sarajevo paši da ga zamoli da nekako oslobodi puteve po Hercegovini od zloglasnog vode novskih haramija Omerage Begsadića. Evo što isti piše o spomenutim bolestima:

I. et Ecc. S. ri miei Col. mi. . . . . Quando passai trovai per tutto sano, ora nel ritorno; trovai in Uloghi et in quelli casali intorno una mortalità grande di febre maligna con petachi rossi et come si fano neri morono, qui a Saraio è sanissimo, di resto ho cose di grave per avisarle, mene incino faccendo al E. V. profond. me riverenze pregando S. r per felicità.

(A. S. M. 91, 2231 11)) Di Saraio adi 11. gi. 1659 Amb. Marino Menze

Ali sad i senat javlja u Kotor o kugi u Albaniji i opasnost da se okuži Novi:

Adi 17 Lug. 1659

All Ill. mo S. re Oss. mo il S. r Gi.

Briani Rett. re e Provid. re estraord. Cattaro

Il S. re Oss. mo, Le due fuste, che dal mese passato si portarono di Castelno in Dulcigno conforme deve esser noto a V. S. I. ma sono questi giorno ritornate et uno di quelli Turchi secondo ne viene partecipato risentitosi di febre era morto in d. o C. N. così suspetto di male contagioso e tre altri si sono risentiti pure di febre, dicono terzana ma ne fa dubitare essere pestifera havendo praticato in Albania ove la Peste faceva gran progresso onde in affare così importante e trattandosi della comune preservatione e per le buone vicinanze portiamo una notizia di V. S. Ill. ma che con le loro molte prudenze possa proibire ogni progredimento in coteste vicinanze e conforme percne di quella parte si sono ordinato subito vigilanze e guardie necessarie. . . e con tal fine à V. S. Ill. ma auguriamo di gradi sempre maggiori aumenti di felicità di V. S. Il. Ai piaceri di V. S. Il Rett. e et i cons. r di Ragusa

(Pon. 22, 206')

Sarno nekolicika dana kasnije dolazi pismo od M. Kuvelića u kom javlja:

M. p. i pl. i m. i i svake č. i i č. fale d. g. nu kn. i g. di poklon, Vašem p. g. aviz dajem zašto bi doista kuga u kući onog Turčina koi umrie naimo Huseina Turalića koi bi stao s negoviem zetom na ime Muminom Hamačiom kom se kći razboli od iučera, od večer ie zabolie glava i tako ie nočas u veliko febr i bila a danas se u podne za plecima napne kuga carlena, koja ie mu ie kći bila od 8 godišta i koja ie sveder ležala u rečenog Huseina, zašto ie dundo bio i ona ga ie guvernala u ono negovo bolesti i tako kako reko h razboli se i mati ioi govori se, što se senala od iučera, ma se nezna što će iošte biti. . . . za koiu se stvar sve ovdie smete i prepade i Hačaaga Mahmudbašić dizdar od one kule oliti grada čini da mu sva negova čelad izidu iz grada da ovdie pred grad u negov džardin stoe, učini nositi svu robu iz grada boieći se od rečene nemoći. . . . i razboli se iznova neki alfier, koi ovdie stoi što ie uteko iz armanice i koi ie bio s Boiani u Boiani i tako leži u groznici i u febr i, stoi u Osmanage Šabovića a darži se, da će biti od boiaske groznice nemočan. . . . i bog vas vesello i u g. uzd. ia vi sluga podl. Miho Kuvelić pisah

iz Novoga 21 lujia 1659 i rečenog Mumana u koga ie kuga, hoće ga iz grada izagnati na dvor i koi bi danaska izagnan bio, nego gde mu rečeno diete leži, ne mogu, dokle ne umre ma se veće negovom kućom

nitko ne mieša, švako se odlargao ioste kako mu sura umrie Turalić a od danaske svak se i sa više poče čuvati i largavati da se ne mieša

(A. S. M. 54, 1942 (134 b))

U strahu da bolest ne bi prodrla i u dubrovačku državu, senat se obraća generalnom providuru ovim pismom:

Il di 10.7. bre 1659

All Il. mo Ecc.mo S. r il S. r Antonio Ber. do Prov. e Generale in Dalmazia Ill. mo et Ecc. mo S. re S. re Nostro Oss. mo, Il male contagioso à Castenovo attaccato d'alcuni, che ritornavano d'Albania infetti, pare, che in questo luoco non faccia altro progresso essendo la maggior parte degli habitanti ritirati nella campagna, ma fù vero, che in effetto alcune case s'infettarono e morirono parecchi. L'istesso contagio sequita in Albania in Scutari, Dolcigno, Antivari et altrove e fù gran strage parimenti in Soffia, Procupie e Novo Pasar e trovandosi in questo termine il male, affettuosamente representiamo à V. E. il pericolo, che ci corre d'infettare non solo questo stato ma anco quello del ser. Dominio e tutta la D. via et Italia, quando con rigorosi ordini non si prohibiscono l'incursioni dei Haiduzzi in congiunture cosi ardue e calamitosi. . . .

per fine vi auguriamo oni prosperità ai piaceri di V. S. Il.

(Pon. 22, 233)

Il Rett. re et Cons. ri di Ragusa

Dode i 1660. godina a da se dubrovačkoj trgovini ne otvaraju italijanske luke, a sve pod izlikom da u Crnoj Gori u selu Kosijerima hara zarazna bolest. Senat se obraća i samom papi ističući kako je u dubrovačkoj državi sve u dobrom zdravlju. Tek u septembru se diže zabrana slocoanog trgovanja. Tada se senat opet obraća u Kotor providuru zbog pljačkanja od strane hajduka Laze Vidokavoćia i Limova i ponovo spominje opasnost da se preko njih unese zaraza u dubrovačku i mlatačku državu, pošto se čuje da u Sarajevu ima kuge. Te je godine kuga silno bjesnila u Jecrenima i smirila se tek u jesen 1661 godine.

Kad strašni potres 1667 godine pretvori grad Dubrovnik u ruševine, Dubrovčani se ipak ne predadoše očajanju nego velikim naporima i umijećem spasoše svoju državu. I nakon te nesreće nastaviše se poklisarska putovanja po Turskoj i baš u to doba izbi jedna od najtežih kužnih epidemija. U ljeto se dubrovački poklisari nalaze na Jedrenima i kuga im pomori polovinu pratnje. Poklisari o tom šalju senatu ovakve vijesti:

Il. et Ecc. mi S. ri Pa. ni Col. mi . . . . Il male di Peste in tutte queste parti non cessa di fare grandissima strage della quale l'altro giorno il. mo Padre fra Timoteo e quatro di questi passò alla miglior vita, n. ro sig. re l'habbi in gloria senza del quale, l'Ecc. ze V. V considermo, come siamo rimasti essendo stato Padre di vita molto esempliare e dignatissimo. Conflizione è tanto più che vediamo morire i n. ri servitori. . .

Adrianopoli 4. sept. 1667.

Amb. Zamagna, Menze

Ova se bolest raširila na sve strane Turske pa hara i po Hercegovini. Tamo se u to doba nalaze poklisari Marin Kabužić i Orsat Sorkočević, koji pregovoraaju s pašom od Hercegovine radi концesije za prodaju soli na Neretvi. Oni se javljaju najprije iz Ljubinja ovim vijestima:

Ill. et Ecc. mi S. S. e Pa. ni n. ri Oss. mi

. . . . Il S. r Sangaco noi speriamo trovare à Mostaro, molto ci preme perchè ci viene confremato di più persone, che non solamente in più case di Mostar ma nella med. ma ordia del S. r Passa si trova il mal di Peste che nostro S. re per sua misericordia ci liberi di quella, però preghiamo l'E. V. che non ci tenissero troppo in questa ordia cosi appesata per noi pericolo con nostra vita et il commun interesse.

Lubinie 19. XI. 1667.

(A. S. M. 52, 1932 (24))

Marino Caboga Orsatto Sorgo Amb.

Poslije nekoliko dana javljaju se isti poklisari iz Mostara:

. . . . Intanto quanto si S. r Passa tratenirà qui al più tre giorni e poi s'invierà verso Stolaz per passare di là à verso Gliubigne ò Gliubomir agiustando con questi duo lochi denaro, passerà addrito per via di Dabar e Gazco e di là à foccia dove à noi sarebbe molto travaglioso à sequitarlo, tanto più che la sua ordia è sospetosa del mal di Contagio. . . . per tanto supplichiamo alle E. E. V. V. à dare spedito ordine questo habbiamo fare sebene ci era stato detto che il male di Peste in questo loco

si sentiva gagliar, te in più case, non troviamo che fuori che in una sola casa e di quella contrada ogni uno ha fuggito, noi habbiamo alloggiato lontano di detta contrada e ci guardiamo à tutto potere. . . .

(A. S. M. 49, 1868 (1)) Mostaro 23. XI. 1667. M. Czboga O. Cerva

Ali veç poslije nedjelju dana oni pišu spominjuçi pašino putovnje u Nikšić i Korjenice:

. . . . . nella sua ordia si trova il mal di peste et in questo loco di Mostar hanno infettato vinti case sin hora dove pure corriamo gran pericolo con tutto che stiamo lontano dalle case infette e praticamo il meno, che si puo, con questa gente

(A. S. M. 49, 1869) Mostaro li 29. Nov. bre 1667.

Ova je bolest potrajala u Hercegovini i kroz 1668. godinu jer poklisari za haraç pišu kako su prošli Prijepolje i odmarali se u Miševgradu, jer u Prijepolju vlada veliki pomor od zarazne bolesti.

O kugi u Bosni i Hercegovini se govori opet 1670 godine. Tada se kod bosanskog paše u Livnu nalazi u političkoj misiji apotekar Vincenco. Paša je međutim teško bolestan pa silom zadržà apotekara, da ga lijeçi. Evo što piše apotekar Vincenco senatu:

Il. mi Ec. S. ri Pa. ni Col. mi, Trovai il S. r Passa molto agravato della febre terzana continua doppia con ostruzioni nella milza et nel fegato et tumori ai piedi tornasi segni di idropsia, stimo più questo incurabile che curabile. . . . . Habbiamo sentito, che nel Seraglio si è scoperto la malattia contagiosa in quatro case. . . . .

Lievno li 8. X. bre 1670 Vincenzo d'Antonio speziale

(A. S. M. 68, 2081 (81))

Ova se epidemija širila u isto vrijeme i po Srbiji, jer poklisari haraç te godine Crijević i Sorkoćević javljaju, da je Novi Pazar okužen. Epidemija se u Bosni širi i u 1671 godini pa Mlečani počese opet da ometaju dubrovačku trgovinu. O kugi u Sarajevu javlja senatu i poklisar Gundulić ovako:

. . . . . Qui la peste si fa sentire alla gagliarda, ho avuto il mio loggamento fra li n. ri mercanti, iddio benedetto sia quello che ci guardi. . . . .

Seraglio li 9 X bre 1671

(A. S. M. 39, 1759 (23))

Matteo Gondola Amb.

U to vrijeme kuga hara i po Hercegovini a hercegovački paša primiče se sa svojom okuženom ordijom i dubrovačkim granicama pa se senat boji da on namjerava da preko Konavaia pođe u Novi. Zato upućuje u Mrcine na granicu Antonija Sabačija s upustvom da nekako nagovori pašu da ne prolazi kroz Konavle, ako je tako naumio. U tom se upustvu između ostalog kaže i ovo:

Voi lo pregarete (questo pero egli volesse calare in Canali) che per farci cosa molto grata, per la quale noi gli averemo particolare obligazione, che non voglia calar ne entrare dentro alla contrada la quale, direte, esser ridotta à gran miseria perchè si trova affamata ne può somministrare alla sua corte come sia necesse senza total estermio suo e tanto più lo pregarete à S. re che in nessun modo entri gia che essendo infetto li suo campo di peste non potrebbe seguir la sua calata senza infettare il Paese, il che di quanto ruina sarebbe à questo stato, direte, che S. S. facilmente puo comprender e non entrando direte, che si comunicherà alla volotà e commandamenti di G. S. re. Vedendolo poi risoluto di voler entrare, tratterete con lui di donarli talari ottanta che non entri. Intanto che lui si trattenesse in Marzine ordinarate che 4 o 6 solamente di quel casale servano al S. r Passa con portarli il solito rinfresco facendo ritirare tutti gli altri particolarmente quelli, che stano con le loro ramiglie vicino alla strada, dove ha da passar il S. P. e questo vi si ordina rispetto al mal contagioso, che regna nel campo suo e però voi deverete stare molto avvertito guardandoci e vi servirete del soldato, che assiste per l'off. o della Sanità. Caso che S. Passa va adirittura per Marzine voi doverete tornare à Ragusa senza aspettare altri ordini. Vi si inculca di novo attendiate con tutto lo spirito, che non entri e che prevederete che quei di Marzine si guardino al possibile d'havere comertio alcuno coi Turchi rispetto al contagio, che vi regna per preservare e si la contrada tutta non sarà soverchia con gran diligenza, che vi usarete avvertendovi si sequestrare e separare degli altri tutti questi, che giudicare-

te habbiano commercio coi Turchi ò della corte del S. P. Facete pene rigorosissime à tutti, che si guardino e non habbino alcun commercio abligandoli con grandissime pene che debban denunciarvi subito quelli, che havessero trattati coi Turchi aciò che possate in nome n.ro sequestrarli sotto bone guardie sino al altro ordine.

(Pon. 28,216)

Il Rett.re et i cons. ri di Ragusa

Poslije ovog slučaja Dubrovčani samo jednu godinu dana trguju slobodno po moru i kopnu i polako obnavljaju svoj porušeni grad. Ali tada opet zape pomorska trgovina pošto i mletačke i jakinske zdravstvene vlasti oduzeše dubrovačkim brodovima dozvolu za pristajanje. Na pitanje u Rimu odgovara senatu zastupnik Gradić da se jednako postupa i sa splitskim brodovima zbog zaraze u Sarajevu. Nešto kasnije dolazi senatu izvještaj od poklisara na povratku iz Prokuplja o zdravstvenom stanju na istoku:

Ill. et Ecc. S. ri miei Col. mi,

Scrissimo all E.V.I. da Sofia sotto il primo del cor... Essendo in quella parte di Sofia scoperta una peste che in pochi giorni cominciò farsi sentire in tal maniera particolarmente fra gli Ebrei, che stavano intorno ala casa mia, che non passava giorno quando parecchi di loro non morivano che tutti abondando la propria abitazione rugivano via si come hanno fatto anco tutti gli n. ri Mercanti... mi risolvi ancor io di sfugir questi pericoli... mentre aspetto il S.r Orsatto fra pochi giorni, anzi l'atendo da giorno in giorno, poiche stimo senza dubbio che a Constantinopoli si sara trattenuto quanto havra potuto di meno sentendosi, che anco in quella parte la Peste fa una orribile strage che moiono piu di dieci milla anime al giorno, che non si ricorda una simile esser stata mai prima. Così anche à Adrianopoli ma non tanto quanto à C. poli, per quanto si vede questo male vi serpeggiando per tutto...

(A.S.M.47.,1845(13)) Procupie li 21 di 8bre 1673 Savino Menze Amb.

Ni kad ova strašna epidemija minu Dubrovčani nisu mogli slobodno da trguju. Uzalud senat protestuje i dokazuje da ni u Dubrovniku ni u bližoj okolini ne vlada nikakva zaraza. Njihovim se rječima ne vjeruje ni u Mletcima ni u Rimu. Za zabranu trgovine pravdaju se nekom epidemijom u Podgorici. Tako u natezanju i moljakanju prođe ne samo 1674 nego i 1675 godina. Kad je senat već počeo očajavati zbog štete koja se Dubrovniku na ovaj način nanosi, nađe se napokon krivac. Senat piše početkom 1676 u Rim ovako:

Al S.r Card.le Altieri

Roma

Sono ormai tre anni, da che si va publicando hora sotto uno pretesto, hora sotto un altro ma sempre insufficiente e vano riguardo in questa città ed in questo Dominio sospetto di mal contagioso... All'improvviso di bel novo fù sospesa alle relationi trasmesse colà dall Ec. S. r Prov. G. le in Dalmazia - praticarsi no solamente qui in questi Lazareti poca diligenza, ma ancora essersi scoperto dentro ai recinti uena città il sospetto di contagio. Questa relazione hebbe per fondamento un avviso faiso dato da un radovan che col suspeno di questo Publico esercitava qui la professione del medico. . . .

Il Rett.re et i Cons.ri di Ragusa

(A. S. M. 9, 1028)

Taj se liječnik zvao dr Gaspar Crivelari i bio je odmah smaknut kao izdajnik.

U proljeće iste godine piše Kuvelić iz Novog:

Ml. pr. i pl. o i muro i sv. časti i č. fale d. m. g. dinu kg. i G; di db. j v. d. p. . . . . a što mi zapovjedajući, da stavim pomnu za ovu ovdi nemoć zašto, da bivši sardobola početak od kuge, zato kako ie Bog do sad sačuvao, tako i sad sačuvao iest iošte sardobole od koje iest dieti i velike čeladi u gradu i oko grada i u ovoi Dračevici za šeset i dvije duše umrle i zato hotio sam avizati p.g. za njihovo vladane.

(A. S. M. 54; 1941 (13)) Miho Kuvelić iz Novoga 28. IV. 1676.

A u ljetu izvještava ovako:

. . . . . avizavam, kako dohode ovde iz Boke neki glasi, da ie htio đenero od Dalmacie i Albanie ovega proleća doći u Kotor nego li ie suspet doći od nemoći od kuge koja se nahodi po Arbanii i više istog

Kotora u Crnoj gori a za koju nemoć, da ie pisavo i u Dubrovnik neko-
me vriednom mediku koi ie iz Padove od gnegia i naormaiuci se kome
mediku (tragajući) da ie V. P. G. uhitilo nekakvu knigu i da ga ie či-
nilo dovesti u presvietlo malo vieće i činilo ga onde na nihove oči za-
maknuti i da su se dvie samčice prekinule i nie se mogo zamaknuti, ne-
go li da bude iedan od presvietle gospode vlastele skvasit ličinu i s non
ga zamaknu za koga smrt i na koi način gubien ie, veoma ie osto žalo-
stan rečeni denero žaleći ga i govoreći, da to nebi ni iednoi vieri učinili
pošto ga ie G.n Bog iednom i drugom oslobodio da ie trećom zamačen
i za koga ie bivši veoma u kolori na v. p. g. menecaiuci da će činitiza
nega osvetu. . . . .

(A. S. M. 54, 1941 (14))

Miho Kuvelić 2. čulja 1676.

1677 godine pojavi se kuga u Bosni i Hercegovini i senat se na sve
načine trudi da ovom prilikom sačuva slobodnu trgovinu sa italijan-
skim lukama obraćajući se vladama i mjerodavnim vlastima u Rimu.
Jakinu i Zadru. Senat ne samo što najtačnije izvještava o kretanju bo-
lesti nego hoće na svoje brodove da postavi naročite stražare koji bi u
italijanskim lukama pomagali zdravstvenim vlastima u pitanjima za-
jedničkih zdravstvenih interesa. Najprije piše senat svom zastupniku
u Mlecima ovako.

Il Rett. e e Cons. ri di Ragusa à Sebastiano Zamagna inv. o
straord in Ven. a

Mentre questa mattina si stave spedire per costà la questo feluc-
ca pervien l'avisio per mezzo d'una barca, che partito da Zara andava
verso Cattaro che S. r Proved. re Santo Grimani habbi levato la prati-
ca per tutta la Dalmazia cominciando da Cattaro includendo anco il
n. ro Dominio havendo fondato questo suo proclama sul avisio havuto da
un tal Fioretti mercante in Narente che nel med. mo loco di Narente,
Mostaro et altri luoghi ivi vicini del Turco si sentiva la peste che lavo-
rava ivi alla gagliarda. Questa novità c'ha confuso quanto si imaginare
può. Per tanto vi si ordina, che ricorete subito alli Osservatissi — Ma-
gistrati alla Salute con notificarli questa innovatione assicurando quei
Oss. mi S. ri, che in questo n. ro Dominio si gode ottima salute facendo-
si diligentissime guardie, che il male scoperto vi fosse nel Paese del
Turco dove de continuo regna, non deve esser motivo per levare la pra-
tica la quale mai c'e levata senza avisio che vi fosse peste che Dio guar-
di intro nel Dominio come accadette nel caso di Giupana. . . . .

Essendoci venuto à notizia essersi scoperto questo mal a Saraio
habbiamo dato subito parte al Oss. S. r Pr. Generale come al conte di
Corciola et al Prov. di Cattaro et havendo ordinato che off. li alla Sa-
nità scoressero lo stato per distribuir ordine necessario per una buona
preventione, si fù detto in Punta di Stagno essersi scoperto il med. mo
male à Mostar subito fù trasmesso l'avisio al S. r Conte di Corciola. . .
(Pon. 30, 48—49) Ragusa li 29. magio 1677.

Il Rett. e i cons. ri di Ragusa

Senat najvažljivije posmatra kretanje ove epidemije i šalje in-
formacije o tom i mletačkim susjedima u slijedećem pismu:

Alli S. ri Sopraintedenti et Pro. ri dell Ecc. Magistrato alla Sanit
Ven. a

Ill. mi et Ecc. mi Sig. ri N. ri Osser. mi, Al puntuale raguaglio che
E. E. V. V. havevamo già havuto dalli Representi della Ser. ma Re. ca
del mal contagioso si sentito in Mostaro non doveva essere giudicato
soverchio l'esito che con questa reverente l. ra le portiamo il progresso
di med. mo male poichè dilatatosi per vicini contorni di Mostaro faccia
una poca strage in diversi casali in fine à Popovo. Havutosi qui da noi
queste nove spedimo subito per ogni maggior diligenza i Deputati alla
Sanità per farci una scorsa per Confin. . . Habbiamo voluto far parte
à Ven. a e dei progressi del male e della vigilanza che da noi s'usa per
interessi della salvezza comune. . . . .

(Pon. 30, 74')

Ai piaceri Il Rett. re et i Cons. ri di Ragusa
Ragusa 2. X. hre 1677.

Početkom 1680 godine javlja se opet neka zaraza u Hercegovini
i senat izvještava o tom generalnog providura ovim pismom:

Pietro Valieri Prov. G.rale in Dalm.e Albania Zara

Ill.mo et Ecc.mo Sig.r Sig.r n.ro Oss.mo, Il contagio scoperto nel Casale di Gliubomir lontano da n.ro confine due giornate e meno di una di C. N. è del tutto svanito havendo continuato per pochissimi giorni, è ben vero che in alcuni altri Casali in Herzegovina s'era fatto sentire nel Casal di Scittovo ove eran morte alcune p.sone. . . . sono stati mandati più nobili in diverse parti del confin affinché ivi assistano con dovuta premura à tutti i passi vengono tuttavia chiusi con rigorosi divieti del commercio ancorche il male vada declinando. . . . .

(Pon. 31.256) Ragusa 2 febr. 1680 Il Rett.e et i Cons.ri di Ragusa Zbog zaraze u Bosni i Hercegovini bila je i u 1682. g. sunendirana slobodna trgovina za dubrovačke i mletačke brodove u papinskim lukama te senat piše Gradiću u Rim da protestuje kod vlade, jer su zarazena mjesta mnogo dana hoda udaljena od dubrovačke države.

Poslije mirovanja od više godina pojavi se 1690 godine opet u Hercegovini neka zaraza o kojoj senat odmah obavještava providura u Kotoru ovako:

Molino Prov. Cattaro

Ill.mo et Ecc.mo Oss.S.re, Al sentir della mortalità nel paese vicino del Turco habbiamo procurato d'indagarci la cagione e fin hora non habbiamo penetrare oltre se non che nel casale Capanizza siano morte chi dice 15 chi dice 10 e chi 30 persone e preservato del vilagio ritirandosi nelle montagne, che à Lubigne era vietato il commercio coi vilagi dove erano le malatie. . . .

(Pon. 38.73') Ragusa 3.gen.1690 Il Rett.e et i Cons.ri di Ragusa Iste godine u ljeto dolazi senatu pismo od konzula iz Jakina s rdavim glasom o kugi u Bosni:

Ill. mi Oss.mi P.ni Colendissimi, Tanto della Nunziatura quanto dal Magistrato sopra Sanità di Venezia vien dato avviso à questo governo e à questo officio del sospetto di mal contagioso cinquanta miglia distante di Sebenico e per Bosnia in Saraio e Bagna Luca e nel contado vicino e tutto che io tengo per fermo che alli Offizzii ne siano à questa hora pervenute le notizie piu sicure e piu precise ad ogni modo non so assolvermi per verun titolo da obbligo de avisarli. . .

(A. S. M. , 414) Ancona 29 luglio 1690

Giuseppe Storani

Koliko se Dubrovčani čuvaju od opasnosti da epidemije preduna dubrovačku zemlju, ne žaleći nikakvih troškova, vidi se iz jednog pisma upućena u Rim ljeta te godine:

Angustie nelle quali si ritrova la Rep.ca di Ragusa à ragione di contagio che regna in diverse provincie del Turco che confinano con detti stati della rep.ca. . . sono serati i passi tenendo da per tutto, tanto per terra, quanto nei suoi porti suoi Gentil Homeni e un gran numero di Soldati con spese incredibili, accio non penetri alcun infetto nei suoi stati il che cagiona una carestia di tutte le cose necessarie al vitto per asser cessato ogni traffico essendo molte settimane che si vive senza speranza d'havere durando il detto contagio, non havendo lo stato della Rep.ca che poca quantità gia tutta consumata. . .

I dok Mlečani stavljaju u kontumac svaki dubrovački brod a trgovce u lazarete, senat piše u Napulj da su baš Mlečani krivi što se epidemija tako opasno raširila optužujući ih ovako:

A di di 6. VIII. 1690.

Ardia Marchese di S.Laura Napoli

Ill.mo et Ecc.mo S.r n.ro Oss.mo, Il sentir havutosi d'inverno passato delle malatie nel paese vicino del Turco havea ecitato la vigilanza di questo senato di far spedizioni espressi per haverne la vera cognitione della qualità loro e le relationi riportate davano à credere esser principio del mal contagioso e gia che in emergenza così rilevante basta con semplice dubio usare maggiori cautele, fece missioni di più Nobili per i confini e diede per tutto lo stato ordini necessari per preservarlo dal male, come del tutto davano al hora parte al Prov. G.le in Dalmazia in continuatione del inveterato stile praticato sempre in simili occasioni fra questa Rep.ca e Representanti di Sua Serenità e si bene ciascuno di questi stimava esser necessaria à magior segno questa

corrispondenza à riguardo di pub.co bene il p.nte G.le per n.ra meraviglia mostrò sensi contrari inculpandoci che à secundo fine divulgamo il male, non ostante per tutto questo come che s'andava avanzando il contagio e noi havevamo la notizia così continuavamo d'ogni puntualità à significargli col far il possibile di farli apprendere l'urgenza accioché l'incredulità fosse cagione di qualche pessimo evento ma senza frutto perchè fermo nell'opinione, le sue risposte contenevano le med.me espressioni. Finalmente havuto costà informazioni, che il male arrivato a Saraio e Mostar maneggiava gagliardamente et esser dilatato anco ner diversi villari lo fecimo consapevole del tutto e se bene nella risposta si diffuse in termini poco adeguati si mostrò anco alquanto premuroso alle precarietà. Indi à pochi giorni ci perviene l'avviso che il contagio si è sconerto in Dalmazia e che oltre Knin e Demise si faceva sentir con gran mortalità à Sebenico. Castelli di Traù e nel Borgo di Spalato, nella città separata in sei sestieri non si mischiava un con altro, che il G.le habbi levato la pratica à tutta la Dalmazia inchiuso il stato n.ro che non habbia il comerzio. Questa funesta nuova di male fu sentita da noi con infinite afflittione d'animo e tanto più quanto che potea chivarsi si fossero adoperati le necessarie premure e diligenze e c'ha subito fatto bandire il comerzio con la Dalmazia e le Boche di Cattaro. Da noi sono radoppiate le diligenze poichè à quelle tante premure usate fin hora si sono aggiunte nove. . . . speriamo che il male che o.mente si sentiva in queste vicinanze va diminuendo internandosi dentro la Bossina. Continuandosi da noi le maggiori e più vigilanti cure massime nel espurgo delle merci facendosi fare à queste et à gente che viene da Levante doppie quarantene in questi Jazzaretti e per soprabundare nelle cautelle oltre i fachini che maneggiano le robe s'inordirano anco i ragazzi più facili ad attrarre il male quando ci fosse che Dio guardi, per nuotersi in tal caso far prevenir li necessari avvisi da per tutto inperochè sicome questa Red-ca in tutti eoi' et acc.ti s'è mostrata zelente.ma della salute così non s'trovato in tanti secoli, che di suoi stati si sia trasportato il male altrove.

(Pon. 38, 176)

Ragusa a di 6. VIII. 1690

Il Rett. re et i Cons. r

Nažalost, sva ova nastojanja i trud pokazase se ovog puta uzaludni. Kuga je ovom prilikom januara 1691 našla put u grad, koji joj je tolika puta u ovom vijeku bio zapriečen. Po nekim bi se spisima moglo zaključiti da su kugu u Dubrovnik unijeli hajduci iz Trebinja, koji su služili u mletačkoj vojsci, dok se u drugim dokazuje, da su je prenijele služavke s kužnom robom iz Hercegovine. O ovoj velikoj nesreći, najvećoj poslije potresa, obavijesti senat odmah sve vlade država s kojima je republika trgovala. O kakvoj se ovdje epidemiji radilo, vidi se iz dopisa, koji je jedan zdravstveni činovnik uputio senatu iz sela Kliševa:

Il.mi et Ecc.mi S.ri Pa.ni Col.mi, per ordine delle S.V.I.mi fu portato à Dubravize per fare seppelire quelle duo cadaveri e per riveder di che male morsero dove al mio arrivo à Dubravize subito ho fatto snogliare alla mia presenza le detti cadaveri dove ho visto che alla donna morta sotto la manu destra era un tumore come un ovo grande et intorno quei segni neri et al huomo sopra la spalla destra una peste crepata negra intorna alla quale erano segni neri minuti. . . et in quella casa non resta altra p.sona che una figliola dandogli ordine che non si deve mischiare.

(77, 2132 (115))

Cliscevo li 29 gen. 1691.

Stefan Nalanija

U 1692 godini pojavila se kuga u Albaniji a najviše u gradovima Baru i Skadru te je i tom prilikom dubrovačkim brodovima bilo zabranjeno pristajanje u mletačkim lukama pošto se u Dubrovniku tobož daje dozvola za trgovanje brodovima koji dolaze iz Albanije.

Iz 1694 godine ima jedno alarmantno pismo od dubrovačkog agenta Rogoljana iz Sarajeva koje glasi:

Il.mi et Ecc.mi S. ri

. . . . . devo dunque avvisarle la Parotide di questo S.r novo Tef-
terdar da sud.tto viene tenuta per vero bubone di Peste, anzi Filippo
Bernacovich ha visto il tumore m'detto che dubitava.

(A.S.M. 49, 1875 (25))

Vincenzo Rogoglian Sarajo 15. II. 1694

U idućem pismu međutim kaže da se radilo o apostemi.

Poljednji se put u dubrovačkim pismima spominje kuga koja je 1698
godine strašno bjesnila u Jedrenima.

